فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" سال ۰۴ ، شماره ۱۱ ، بهار ۱۴۰۵
“Studies on Azerbaijan and Turk's History” Specialized Journal, year 04, issue 11, Spring 2026
“Azərbaycan və Türk Tarixi Araşdirmalar” ixtisaslaşdirilmiş jurnal, il 04, nömrə 11, Yaz 2026
Üçaylık "Azerbaycan ve Türk tarihi araştırmalar" dergisi, yıl 04, sayı 11, ilkbahar 2026

علی شامیل حسین

ایمیل:

alishamil@yahoo.com

وابستگی:

بخش روابط بین‌الملل مؤسسه فولکلور، آکادمی ملی علوم جمهوری آذربایجان

مترجم: مصطفی محمدی:
دانشجوی دکترای علوم سیاسی دانشگاه مازندران

دولت آزادیستان، برآمده از تأثیر جمهوری آذربایجان و ایدئولوگ آن، میرزا تقی‌خان رفعت

خلاصه

متاثر از جمهوری آذربایجان (۱۹۲۰-۱۹۱۸)، در ۲۴ ژوئن ۱۹۲۰ اعلام شد که دولت جدیدی به نام «آزادیستان» در تبریز تشکیل شده است. یکی از رهبران این دولت ملی جدید، میرزا تقی‌خان محمد اوغلو تبریزی (رفعت)، به عنوان یکی از پیشگامان شعر نو در ایران و مبارزی در راه نوگرایی ادبی شناخته می‌شود. مکتب ادبی که او بنیان نهاد، اغلب «سبک رفعت» نامیده می‌شود. وی در مدارس «ناصح» (ترابزون، ترکیه) و «محمدیه» (تبریز، ایران) به تدریس ادبیات، جغرافیا، هندسه، نقاشی و زبان فرانسوی پرداخت و سردبیری روزنامه «تجدد» و مجله «آزادیستان» را بر عهده داشت. میرزا تقی‌خان که با اشعار و مقالات ادبی-انتقادی خود به زبان‌های ترکی، فارسی و فرانسوی، نوآوری‌های چشمگیری در ادبیات ایران ایجاد کرد، در سال ۱۹۲۰ و در جوانی، قربانی مبارزات سیاسی شد.

کلمات کلیدی: میرزا تقی خان رفعت، سبک رفعت، شعر نو، آزادیستان، ملی حکومت

استناد (آپا): شامیل حسین، ع. دولت آزادیستان، برآمده از تأثیر جمهوری آذربایجان و ایدئولوگ آن، میرزا تقی‌خان رفعت. ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" - سال ۰۴، شماره ۱۱، بهار ۱۴۰۵. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا

Ali Shamil Huseyin

Email:

alishamil@yahoo.com

Affiliation:

International Relations Department Folklore Institution Azerbaijan National Academy of Sciences Baku-Azerbaijan

The State of Azadistan: Emerging Under the Influence of the Azerbaijan Democratic Republic and Its Ideologue, Mirza Taqi Khan Rafat

Abstract

On June 24th, 1920 a new state called Azadistan was established in Tabriz that is believed to be a consequence and impact of Azerbaijan Democratic Republic (1918-1920). One of the leaders of newly founded National Government Mirza Taghikhan Mahammad Tabrizi well known as Rafet was a creator of simple prose (sheire-nou) and put in a great deal of effort to make renovations in literature. Literary school founded by him was called "Rafetisepti". He taught different subjects such as literature, geography, geometry, art and French language in Trabzon (Turkey) madrasah "Naseh" and in Tabriz (Iran)madrasah "Mahammadiyye". He worked as an editor of newspaper "Tajaddud" and journal"Azadistan". Mirza Taghikhan, whose poems written in Turkish, Persian and French had great novelty value for Iran literature, fell victim to political struggle and died very young in 1920.

Keywords:

CITATION (APA): Shamil Huseyin, A. The State of Azadistan: Emerging Under the Influence of the Azerbaijan Democratic Republic and Its Ideologue, Mirza Taqi Khan Rafat. Urmia. Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 04, number 11, Spring 2026, ISSN: 3041-8690.

Əli Şamil

E-poçt:

alishamil@yahoo.com

Mənsubiyyət:

AMEA Folklor İnstitutu

AZƏRBAYCAN CÜMHURİYƏTİNİN TƏSİRİ İLƏ YARANMIŞ AZADISTAN DÖVLƏTİ VƏ ONUN İDEOLOQU MİRZƏ TƏQİXAN RƏFƏT

Xülasə

Azərbaycn Cümhuriyətinin(1918-1920) təsiri ilə Təbrizdə 1920-ci ilin iyunun 24-də Azadıstan adlı yeni bir dövlətin qurulduğu elan edilmişdir. Yeni qurulan Milli Hökumətin liderlərindən Mirzə Təqixan Məhəmməd oğlu Təbrizi Rəfət həm də İranda sərbəst şeirin (şeire-nou) yaradıcılarından biri və ədəbiyyatın yeniləşməsi uğrunda mübariz kimi tanınır. Onun yaratdığı ədəbi məktəb çox vaxt "Rəfət səpti" adlandırılır. Trabzondakı (Türkiyə) "Naseh", Təbrizdəki (İran) Məhəmmədiyyə mədrəsələrində ədəbiyyat, coğrafiya, həndəsə, rəssamlıq və fransız dili fənlərindən dərs demişdir. "Təcəddüd" qəzetinin və "Azadistan" jurnalının redaktoru olmuşdur. Türk, fars, fransız dillərində yazdığı şeirləri və ədəbi-tənqidi məqalələri ilə İran ədəbiyyatına yenilik gətirən Mirzə Təqixan çox gənc yaşlarında 1920-ci ildə siyasi mübarizənin qurbanı olmuşdur.

Açar sözlər: Mirzə Təqixan Təbrizi Rəfət, "Rəfət səpti", şeri no, Azadıstan, Milli Hökumət.

CITATION (APA): Şamil, Ə. AZƏRBAYCAN CÜMHURİYƏTİNİN TƏSİRİ İLƏ YARANMIŞ AZADISTAN DÖVLƏTİ VƏ ONUN İDEOLOQU MİRZƏ TƏQİXAN RƏFƏT. Urmiya: "Azərbaycan və Türk Tarixi Araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 04, nömrə 11, Yaz 2026, ISSN: 3041-8690.

Ali Şamil

E-posta:

alishamil@yahoo.com

Üyelik:

ANAS Folklor Enstitüsü

Azadistan Devleti: Azerbaycan Cumhuriyeti ve Onun İdeoloğu Mirza Taki Han Rıfat'ın Etkisiyle Ortaya Çıkışı

Özet

1918–1920 yılları arasında varlığını sürdüren Azerbaycan Cumhuriyeti'nin etkisiyle, 24 Haziran 1920 tarihinde Tebriz'de Azadistan adlı yeni bir devletin kurulduğu ilan edildi. Bu yeni millî devletin önderlerinden biri olan Mirza Taki Han Muhammedoğlu Tebrizî (Rıfat), İran'da modern şiirin öncülerinden biri ve edebî yenilik hareketinin önemli savunucularından biri olarak tanınmaktadır. Onun kurduğu edebî ekol, genellikle "Rıfat Ekolü" (Rıfat Tarzı) olarak adlandırılır.

Rıfat; Türkiye'nin Trabzon şehrindeki Nasih Okulu ile İran'ın Tebriz şehrindeki Muhammediye Okulu'nda edebiyat, coğrafya, geometri, resim ve Fransızca dersleri vermiş; ayrıca Teceddüd gazetesinin ve Azadistan dergisinin genel yayın yönetmenliğini üstlenmiştir.

Türkçe, Farsça ve Fransızca kaleme aldığı şiirleri ile edebî ve eleştirel yazıları sayesinde İran edebiyatında önemli yeniliklere öncülük eden Mirza Taki Han, 1920 yılında henüz genç yaşta siyasi mücadelelerin kurbanı olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Mirza Taki Han Rıfat, Rıfat Ekolü, modern şiir, Azadistan, millî hükümet.

CITATION (APA): Şamil, A. Azadistan Devleti: Azerbaycan Cumhuriyeti ve Onun İdeoloğu Mirza Taki Han Rıfat'ın Etkisiyle Ortaya Çıkışı. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 04, sayı 11, Bahar 2026, ISSN: 3041-8690.

Giriş

İdeoloj qarşıdurmada məhv edilən insanların sayı 20-ci yüzildə insanlıq tarixinin ən yüksək həddinə çatdı. Bu da səbəbsiz deyildi. Sənaye inkişaf etdikcə xammala tələbat artdığı kimi, eilmi-texniki tərəəqqi də insanları kütləvi öldürə biləcək silahları çoxaldırdı. Mülliözünüdərk güclənd ikcə insanlarda soykökünə, ana dilinə sayğı göstərmək istəyi, milli dövlətini qurmaq arzusu gündən-günə güclənirdi.

19-cu yüzilin ortalarından getdikcə güclənən sosialist hərəkatı da dünyada ideoloji zəmində savaşları körükləyirdi. Nəticədə milli azadlıq uğrundan mübarizəyə yüz minlərlə insan qoşulurdu. Onlar mübarizədə haqlı olduqlarını düşündüklərində cəsarətlə ideyaları uğrunda ölümə belə gedirdilər.

Rusiya İmperiyasının Birinci Dünya Savaşında məğlubiyyəti əsarət altındakı xalqların azadlıq mübarizəsinə qalxmasına imkan yaratdı. Bu mübarizə nəticəsində Rusiya imperiyasının xarabalıqlarından 20-dən çox dövlət yaradıldı. Rusiya imperiyasını xalqlar həbsxanası adlandıran, əsarət altındakı xalqlara azadlıq vədi ilə hakimiyyətə gələn bölşeviklər mövqelərini möhkəmlətdikcə verdikləri sözü unutdular, müstəməkəçilik siyasətini davam etdirdilər. Müstəqil dövlətini qurmuş xalqları əzərək onları yenidən əsarət altına aldılar.Azərbaycan Cümhuriyəti(1918-1920) məhv edildisə ondan azacıq sonra İranda Azadıstan dövləti yaradıldı. Bu dövlətin də ömrü uzun olmadı. Lakin onların azadlıq, müstəmləkədən qurtulmaq arzusunu məhv olmadı.

Bəşəriyyətə, mənsub olduğu xalqına, haqqını müdafiə etdiyi sinfə xoşbəxtlik bəxş edəcəyinin düşünən bu insanların adının çəkilməsi, həyat və fəaliyyətinin öyrənilməsi, daşıdıqları ideyaların təbliği müəyyət müddət qadağan olunsa da yaddaşlardan silmək mümkün olmayıb. Belə insanlardan biri də Mirzə Təqixan Ağa Məhəmməd oğlu Təbrizi Rəfətdir

1. Mirzə Təqixan Ağa Məhəmməd oğlu Təbrizi Rəfətin nəsli və gəncliyi

Onun yaşadığı dövr uzaq keçmiş deyil. Haqqından da yetrərincə qaynaq var. Lakin bu qaynaqların verdiyi bilgilər o qədər qarışıq və dolaşıqdır ki, onlara aydınlıq gətirmək olduqca çətinləşib. İran İslam Respublikasından yaşayan araşdırıcılar Mirzə Tağıxan Rəfət haqqında məqalələr yazarkə əsasən xatirəldən, dövrü mətbuatdan istifadə ediblər, ilkin qaynaqlara, arxiv sənədlərinə o qədər də diqqət yetirilməyib. Buna görə də onun doğum tarixinin 1881, 1889 və 1890-cı illər olduğu göstərilir, doğulduğu gün, ay haqqında isə heç bir bilgi verilmir.

Təbrizdən şair Niyar Xiyavinin, Seyid Məhəmməd Təbrizinin, Sami Sərdarimillinin, Rza Əfşarpurun və b. göndərdikləri bilgilər demək olar, eyni idi. Urmiyadan Fərhad Cavadinin

göndərdikləri içərisində mənim bilmədiyim xeyli fakt vardı. Onların bir çoxunu Əhəd Fərəhmənd hazırlamışdı. Əhəd bəy İran İslam Respublikasında çap olunan kitab, qəzet və jurnallardan əlinə keçənləri bir yerə toplayaraq, onları Azərbaycan türkcəsinə çevirmişdir. Mirzə Təqixan Rəfətin xatirini əziz tutub mənə yardım eədn insanların hamısına minnətdarlığımı bildirirəm. Lakin onların göndərdiklər materiallar da mövzunu tam əhatə etmirdi.

Məs. Mirzə Təqixan Məhəmməd oğlunu yaxında tanıyan, onunla eyni təşkilatın-Demokrat Firqənin üzvü olan, tarixçi Əhməd Kəsrəvi "Şeyx Məhəmməd Xiyabanı üsyanı" kitabında yazır: "Mirzə Təqinın atası Trabzon iranlılarından idi. Altı, ya da yeddi oğlu varmış. Onlardan iki böyük oğulu-Mizə Möhsünxan və Mirzə Təqixan Trabzondakı katolik missionerlərinin açdığı məktəbdə dərs oxuyub diplom almışdılar. Bu iki qardaş 1916-di ildə Təbrizə gəlir. Bir yaxın qohumlarının yardımı ilə Mirzə Möhsünxan "Firdovs" mədrəsəsində (keçmiş adı "Məhəmmədiyyə" olan bu mədrəsədə Hüseyin Cavid və böyük qardaşı Abdulla, Azərbaycan mühacirlərinin məşhur jurnalisti və yazıçı Məmməd Aran Axundzadə və b. da təhsil alıblar-Ə.Ş.) müdir, Mirzə Təqixan da orada müəllim işləyib" **(Kəsrəvi Əhməd, səh. 52).**

"Trabzon iranlılarından", "Trabzondakı katolik missionerlərinin açdığı məktəbdə dərs oxuyub diplom almışdılar" ifadələrindən belə anlaşılır ki, Təqixanın atası Ağa Məhəmməd (məqalələrdə Təqixanın atasının adı Məhəmmədəli kimi də yazılır-Ə.Ş.) Trabzonda yaşayırmış, ailəsi də oradaymış. Övladları da Trabzonda doğulub və ilk təhsillərini orada almışlar.

Enver Uzun 2011-ci ildə çap etdirdiyi "Trabzonda İran məktəbi və Azərbaycanlı Tağı Rıfat (1890-1920)" məqaləsində isə yazır: "Tağı Rıfat Tebrizi, varlıklı bir ailənin çocuğu olarak 1890 yılında Tebriz şeherinde dünyaya gelmiştir. İlköğrenimini burada tamamladıkdan sonra babası Ağa Mehemmet Tebrizi onu İstanbula göndermişdir. Rıfat İstanbulda Türkçe ve Fransızca eğitim aldıktan sonra Osmanlı Türkçesini ileri derecede öğrenmiştir. Onun şeirlerinde milliyetçilik, vatanseverlik ve demokratik idealler ön plandadır" **(Uzun Enver, 2011:165).**

Enver Uzun Mirzə Təqixan Rəfət haqqında araşdırmalar aparmış, zəhmətinin bəhrəsi kimi də 2017-ci ildə Trabzonda "Mirza Tagı Rıfet han" kitabını nəşr etdirmişdir. **(Uzun Enver, 2017).**   O, Mirzə Təqixan Rəfətin ömür yolu ilə bağlı bir çox dolaşıqlığa aydınlıq gətirmişdir.

İranda Təqixan Rəfət haqqında yazılanların əksəriyyətində də onun Təbrizdə doğulduğu fikrindədir. Təqixan Rəfətin qohunlarından olan, "Dilmanc" jurnalının sahibi və redaktoru

mühəndis Əlirza Sərrafın mənə yazdığı məktubda şairin adının Təqi, atasının adının isə Ağa Məhəmməd olduğunu göstərir. Yəni onların nəslinin xanlıqla bir bağlılığı yoxdur. Aldığı təhsilə, müəllim işlədiyinə görə də adının əvvəlinə Mirzə sözünü əlavə ediblər.

Osmanlının Qara dənizdəki böyük liman şəhəri Trabzon İran tacirlərinin Avropaya açılan əsas qapısı idi. Buna görə də şəhərdə iranlıların böyük diasporu vardı. Xüsusu məktəbləri fəaliyyətdə idi. Trabzaonda ticarətlə məşğul olan, Təbrizli Ağa Məhəmmədin övladlarının dəqiq sayı haqqında da dəqiq bilgiyə rast gəlmədik. Əhməd Kəsrəvi altı, ya da yeddi oğlu olduğunu yazır. Mühəndis Əlirza Sərrafa görə, Ağa Məhəmmin qızı, yəni Təqixanın bacısı Nadirə xanım general Haşım Əmini ilə ailə qurub. Nadirə Əmini açıq fikirli, geniş dünyagörüşlü bir qadın olub. İranda feminizm hərəkatının yayılmasına cəhd edib və uzun illər Təbrizdə "Pərvin" adlı qızlar mədrəsəsində müdir işləyib.

Enver Uzuna görə "medrese tahsilini Mirze Tağı Han medresesinde tamamlamış", "dini bilgileri Tebriz'in Katolik okulunda öğrenmiş", " Tağı Rıf'etin Abdulkerim H. Ferhan adında bir erkek ve bir de Nadire Hanım Emin adlı kız kardeşi vardır**".(Uzun Enver, 2017:36)**

Ağa Məhəmməd Təbrizinin övladları haqqındakı bu bilgilər onu göstərir ki, ata övladlarının təhsil almasına xüsusi diqqət yetirib.

Təqixanın İstanbulda ali təhsil aldığını, fransız dili müəllimi ixtisasına yiyələndiyini, Trabzona gedərək orada iranlıların açdığı Naseri məktəbində müəllim, sonra müdir işlədiyini yazırlar. Məhəmmədəli Səffət isə "Dastani-Dustan" kitabında Təqixanın Trabzon səhərində təhsilini bitirdikdən sonra, orada iranlıların açdığı mədrəsədə, bir ara isə fransızların məktəbində müəllim işlədiyini yazır. Ona görə, Təqixan Trabzonda olanda Paris qəzetlərində "Bir nəfər iranlı" imzası ilə elmi-ədəbi məqalə yazdığı üçün və məktəbdəki fəaliyyətinə görə Fransa hökumətinin Trabzondakı konsulu ona fəxri medal verib. Enver Uzun isə bu məsələyə aydınlıq gətirərək yazır ki, "Trabzon'da kaldığı 2-3 yıllık bir süre zarfında Tağı Rıfet Fransız Sörler Mektebi'nde ve Ferör Muallimin okullarında görev yapmış ve Fransadaki gazetelere değil, Trabzon'da Osman Nuri Eyüboğlu'nun Dabağhane başındaki İkbal Matbaası'nda Fransızca çıkarılmakta olan "*L'Orient* (Doğu)" gazetesinde yazmış olmalıdır. **(Uzun Enver, 2017:45).**

1. Təqixan Rəfətin Təbrizdəki pedaqoji və ictimai-siyasi fəaliyyəti

Trabzonda müəllim işləmiş, pedaqoji təcrübə toplamış Təqixan Rəfət 1916-ci ildə Təbrizə gələrək işə başlamasını Həbib Sahir "Şeir-i Sahir" adlı kitabının ön sözündə belə xatırlayır: "… bir gün səhər qara paltar geymiş, rəngli qalstuk taxmış, osmanlılara məxsus papaq qoymuş,

gözəl üzlü, gənc bir müəllim bizim dərs otağımıza gəldi. O, Təqi Rəfət idi. O, Osmanlı ölkəsində təhsil almış və fransız dili ilə ədəbiyyatından dərs demişdi. Bizim müəllim-şair fars, türk və fransız dillərində şeir yazırmış. Onun şeirləri əvvəllər mədrəsəmizdə tələbələrin hazırladığı "Ədəb" jurnalında çap olunurdu, sonralar başqa jurnallarda və "Təcəddüd" qəzetində şeirlərini oxuduq. O, yenilik tərəfdarı idi. Təzə biçimdə farsca, türkcə yazdığı şeirlər gənclərin marağına səbəb oldu. Çox tez Firdovs mədrəsəsində "Rəfət məktəbi" adlı bir üslubda-"biçim"də yazan şairlər meydana çıxdı. "Rəfət məktəbi"nin ardıcılları sırasında Əhməd Xorrəmi, Təqi Bərzgər, Yəhya Mirzə Daniş (indiki Ariyənpur) də vardı" (**Sərdariniya Səməd, 1377:266**).

Həbib Sahir özünü də "Rəfət məktəbi"nin nümayəndəsi sayır və coşqun vətənpərvəri həmişə hörmətlə yad edir.

Təqixan Rəfətin Təbrizə dönməsinin səbəbi isə Rusların Trabzonu işğal etməsi olmuşdur.

Təqixan Rəfət məktəbdə müəllim işləmək, şeir yazmaqla kifayətlənmir. Şeyx Məhəmməd Xiyabani, Fərivərd Abdullazadə, Əliəsgər Sərtibzadə və b. demokratlarla dostlaşır, İran Demokrat Firqəsinə üzv yazılır. Müasirlərindən Məhəmməd Sərd Haşimi "İran məcəllə bə səridə tarixi" kitabının birinci cildinin 149-cu səhifəsində Təqixanı belə təsvir edir: "Rəfət orta boylu, arıq, qara qaş, qara gözlü, diqqətçəkən, iti baxışlı, ürəyi gül ləçəyindən incə, duyğulu və qəlbi sevgi yanğısıyla dolu bir kişi idi. Azərbaycan milli üsyanının öncüllərindən biri olan bu insan ölməz Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin vurğunu idi" (**Haşimi Məhəmməd Sərd, I cild s.149**).

İqtisadiyyatı tamamilə çökmüş, güclü ordu saxlaya bilmək o yana qalsın məmurlarına belə normal və vaxtlı-vaxtında maaş verə bilməyən İran hökuməti 1907-ci ilin avqustun 31-də bağlamış olduğu müqavilə ilə ölkənin quzeyi Rusların, günüyi İngilislərin təsir dairəsinə düşmüşdü. Ölkənin vətənsevər aydınları isə hökumətin idarəetməs üsulu və yeritdiyi xarici siyasətlə barşımır, vətəni əsarətdən qurtarma yolları axtarırdılar.

Lakin Birinci Dünya Savaşının başlanması İranın vəziyyətini daha da ağırlaşdırmışdı. Osmanlı devləti ilə savaşan Rusya və Böyük Britaniya ordu birliklərini İranda yerləşdirmişdi. Hələ bu azmış kimi, onların açdıqları məktblərdəki, xəstəxanalrdakı və b. təşkilatlardakı missiyoner adı altında fəaliyyət göstərən hərbçiləri ölkədəki xristiyanlara hərbi təlim keçərək və silahla təmin edərək özləri üçün əlavə bir güc yaratmışdılar. Bu güc də silahsız dinc əhaliyə divan tutur, qadın, qoca, uşaq demədnə müsəlmanları öldürür, evlərini talayır və yandırırdılar. Nə İranın mərkəzi hökuməti, nə də Təbriz valisi erməni-aysoru silahlı dəstələrinin

müsəlmanları qırmasının qarşısını ala bilirdi. Xilas olmaq üçün bölgədən tez-tez xəlifənin-Osmanlı sultanının yanında nümayəndə heyəti göndərilir, ondan yardım istənilirdi.

Çar Rusiyasının orduları Osmanlıya qarşı savaşda İran tərəfdə, Qara dənizdə böyük uğurlar qazansa da İran tərəfdə məğlubiyyətə uğradı. 1915-ci il iyul ayının 27-də Xəlil Paşanın rəhbərlik etdiyi dövdünücü ordu birləşməsi, 36-cı alay və süvari birliyi Urmiyanı, Sofiyanı keçərək Təbrizə daxil olur. Lakin onlar burada uzun müddət qala bilmir. Səfəvi-Osmanlı savaşlarının təsirindən qurtara bilməyən toplum xilaskar ordunun gəlişindən yararlana və təşkilatlana bilmir. Osmanlı əsgəri birlikləri geri çəkilən kimi erməni-aysoru silahlı birlikləri yenə də bölgədə müsəlmanların kəndlərin dağıdır, dinc əhaliyə divan tutur. Səməd Sərdariniyanın yazdığına görə onlar 200 mindən çox insanı öldürmüş, mal-mülkünü talamış və evlərini yandırmışlar.

Rusiyanı bürüyən qarışıqlıq üç yüz illik Romanovlar sülaləsinin hakimiyyətinə son qoydu. İran Azərbaycanındakı rus hərbi qüvvələri arasında da bir çaşqınlıq yaradır. Bundan istifadə edən Demokrat Firqəsinin üzvləri Məşrutə hərəkatının liderlərindən, Rusların 1911-ci il yanvarın 1-də (hicri qəməri 1330-cu ilin məhərrəm ayının 10-da) Təbrizdə dar ağacından asdıqları Mirzə Əliağa Təbrizi Sidqətülislamın məzarı başına toplaşdılar. Salamulla Cavid yazır ki, çıxışlarda Siqqətülislama rəhmət duaları oxundu, çar Rusiyasının bölgədəki azadlıqsevərlərə qarşı qəddarlığı pisləndi. Rus silahlı qüvvələri tərəfindən azərbaycanlı(yəni Rusiya işğalı altındakı Azərbaycandan gəlmiş-Ə.Ş.) Qəmbərov da çıxış etdi. Onun çıxışını məzar başına toplaşan Demokrat Firqəsinin üzvləri yaxşı qarşıladılar**. (Cavid Salamulla, 2011: 78)**

Demokrat Partiyasının üzvləri fəallıqlarını artırdıqlarından sözlərini xalqa çatdırmaq üçün qəzetə ehtiyac duyurdular. Ş.M.Xiyabaninin nəvəsi Fəraməz Xiyabani Əsl babası haqqında xatirələrində yazır ki, babam Füyuzat, Abdullazadə, Əmirxızı və Təqi Rəfət ilə birlikdə istibdad əleyhinə mübarizədə insanları səfərbər etmək, konstitusiyanın tam şəkildə icra edilməsinə, demokratiya, ədalət və hüquq bərabərliyinə nail olmaq üçün Demokrat Partiyasının orqanı olacaq "Təcəddüd" adlı qəzetini nəşr etməyi qərara alırlar. Fars ədəbi dilində "feminizm" sözünə ilk dəfə bu qəzetdə rast gəlinir və orada bir neçə qadın yazıçı da fəal iştirak edir. **(Xiyabani Əsl Fəraməz, 2011:218) .**

3.1. Təqixanın "Təcəddüd" qəzetindəki fəaliyyəti

İdeya rəhbəri Ş.M.Xiyabani olan qəzetin birinci sayı 1917-ci il aprelin 9-da çıxır. Mirzə Təqixan Rəfətin təşəbbüsü ilə fransızca renessans sözünün ərəb dilində qarşılığı olan təcəddüd

ifadəsi (yeniləşmə) qəzetə ad kimi seçilir. "Qəzetin 1-13-cü saylarının mühərrirləri Əbülqasim Füyuzat və Əbülfət xan Ələvi, 59-86-cı saylarının müdiri və baş redaktoru Mirzə Təqixan Rəfət, 37-202-ci sayları müdiri və redaktoru Xiyabani olur". **(Mirzəyeva Cəmalə, 2011:204)**

Pərvanə Məmmədlinin fikrincə, "Sərvəti-fünün" ədəbi məktəbinin İranda davamçısı olan Təqixan Rəfət poeziyanı həm forma, həm də məzmun cəhətdən yeniləşdirmək, dili sadələşdirmək, Şərq motivlərini və poetik sistemini dəyişdirmək və s. kimi ədəbi məramı qarşısına məqsəd qoymuşdur. Çalışdığı "Təcəddüd" qəzetində özünə həmfikir və məsləkdaşlar tapmışdır... Bununla ədəbiyyatın həm forma, həm də məzmununda təcəddüd yaratmış, sərbəst şeirin əsasını qoymuşdur. O, "Təcəddüd"də, "Azadistan" jurnalında açıq imza ilə və ya "Femina" təxəllüsü ilə dərc etdirdiyi şeirləri, eyni zamanda dərin məzmunlu məqalələri ilə milli-azadlıq hərəkatına yaxından kömək göstərmişdir. **(Məmmədli Pərvanə, 2011:186, 184)**

Milli Məclisə seçkilərdə Mirzə Təqixan Rəfət öz namizədliyini verməsə də, seçkilərin demokratik keçməsi üçün var qüvvəsi ilə çalışmışdır. "Təcəddüd" qəzetinin 43-cü sayında (9 zilhiccə 1335-ci il, hicri 26 sentyabr 1917-ci il) o, yazır: "Verməli olduğumuz səs bizim azadlığımızı məhdudlaşdıra bilər. Yəni səsimizi verdiyimiz andan etibarən yaydan çıxan ox kimi nəzarət əlimizdən çıxacaq, azadlığımız və haqqımızı itirmiş olacağıq. Biz, sadəcə səs vermədən bir saniyə öncə və səs verdiyimiz ana qədər keçən qısa müddət ərzində sərbəstik. Bu iki saniyə arasındakı zaman bizim sərbəstliyimizin, azadlığımızın qısa ömrüdür. Bu qısa zamanın tək bir meyvəsi bizim səsimizdir. Dəyərli dostlarım, ölüm və qalım bu bir tək səsə bağlıdır. Vətəndaşlar, oyaq olmaq gərəkdir, bu məsələni aydın qavramaq gərəkdir. Təqi". **(Azeri Ali, 1994:80)**

İslam Qəribli Rəfətin publisistik fəaliyyətindən söz açarkən yazır: "Rəfət Təbrizi özünü ictimai mövzular aləmində daha sərbəst hiss edirdi. Tanış ola bildiyimiz şeirlərində biz onu, əsasən, cəmiyyətdən, onun insanı əzən qanunlarından, daha doğrusu qanunsuzluqlarından narazı bir şəxs kimi görürük. Bu narazılıq heç də bədbinlik və pessimizm notları ilə müşahidə olunmur. Şair xalqın parlaq səhərini mübarizədə gördüyündən vətən övladlarına məyus olmamağa, öz haqqını müdafiə edərək onu qazanmağa çağırır". **(İslam Qəribli, 2011:152)**

Xarici müdaxiləçilər isə öz planlarını həyata keçirmək üçün yerli xalqlardan da məharətlə istifadə edirdilər. Xristian missionerlərinin açdıqları məktəblər, xəstəxanalar İrandakı xristian aysoruları, erməniləri təşkilatlandırma, silahlandırma mərkəzlərinə çevrilmişdilər. Onların hərbi təlim keçib silahlandırdıqları erməni və aysoru dəstələri Osmanlı ərazisindəki müsəlman

kəndlərini dağıtmaq, əhalini zülm və qəddarlıqla öldürməklə kifayətlənmirdi, Urmiya, Salmas bölgəsində də olmazın qəddarlıqlar törədir, kəndləri yandırır, əhalini soyur və öldürürdülər.

İran hökuməti də ingilislərin və rusların qorxusundan vətəndaşına divan tutan silahlı dəstələri durdura bilmirdi. 1918-ci ilin martında Urmiyada ingilis və rus hərbçilərinin yardımı ilə xristian aysoru və ermənilərin müsəlman türk və kürdləri qırmasından təsirlənən Mirzə Təqixan Rəfət "Urmu yandı" şeirini yazaraq "Təcəddüd" qəzetinin 27-ci sayında çap etdirir. Sərbəst vəzndə yazılmış şeiri həm üslub, həm də məzmun cəhətdən yeni dövr ədəbiyyatının nümunəsi hesab edirlər. **(Mirzəyeva Cəmalə, 2011:210).** Şeiri Əhəd Fərəhməndi Azərbaycan türkcəsinə belə çevirmişdir:

Zülm xarabalıqlarında uğursuz Urmu
Şaşqın, qərarsız, yaralı olmasaydı,
Öz balalarını gec, ya da tez
Verməzdi istibdad cəlladlarına.
Urmu nə vaxt zülmdən qurtulacaq?
Tanrı hansı acınacaqlı baxt üzrə
Urmu yandı?
Bundan yaxşı günlər gözləyirdi Urmu.
Urmu Rus inqilabını gördükdə,
Ürəyində çırpınan bağırtını içəri qaytardı
Yorğun köksündə qışqırtını udarkən,
Belə sandı:
Yenə də bağışlamalıdır köhnə düşmanı
Yazıqlar olsun, kişilik itib batdı!
Urmu yandı**. (Kəsrəvi Əhməd, 1998)**

"Təcəddüd" qəzeti Urmiya şəhərində rus əsgərləri və aysoru-erməni müttəfiq qoşunlarının əli ilə yandırılması haqqında ardıcıl məqalələr verir. **(Mirzəyeva Cəmalə, 2011:210).** Urmiya və Salmas bölgəsi xristianların əlində əsir-yesir olarkən Ehsan paşanın rəhbərlik etdiyi Osmanlı əsgəri birlikləri 1918-ci ilin iyununda Salmas-Xoy bölgəsinə gəlir. Xoyu mühasirəyə almış Andranik Ozanyanın rəhbərlik etdiyi erməni ordusu elə ilk döyüşdə məğlub olub geri çəkilir. Onlar arxaları ilə gələn türk əsgərlərinin hücumundan qurtulmaq üçün Araz çayı üzərindəki körpünü yandırmaqla kifayətlənmirlər, çayın sahilindəki, indiki Naxçıvan ərazisində bir neçə

kəndi dağıdıb əhalisini qəddarlıqla öldürürlər. Osmanlı əsgəri birlikləri naxçıvanlıların köməyinə gəldikdə Andranik Ozanyanın dəstəsi Zəngəzura çəkilərək oradakı müsəlman kəndlərini dağıdır, əhalisini məhv edirlər.**(Sərdariniya Səməd, 2010:17, sayı 4.)**

Demokrat Firqəsinın fəallarından Məhəmmədəli Səffət "Dastani-Dustan" kitabında yazır ki, osmanlılar İran müsəlmanlarını labüd ölümdən xilas etməyə gələndə Azərbaycan valisi Nizamul-səltənə ədəbi dildə yazmağı bacaran Mirzə Təqixan Rəfəti yanına çağıraraq, türk dilində qəzet çıxarmasını istəyir. Təqixan bu işi gördükdə bütün xalq onu alqışlayır.

Mirzə Təqixan Rəfət "Təcəddüd" qəzetində şeirlərini çap etdirməklə, məqalələr yazmaqla kifayətlənmir, mitinqlərdə Ş.M.Xiyabaninin və b. türkcə xalqa müraciətlərindən parçaları fars dilinə çevirərək "Təcəddüd" qəzetində çap edirdi**. (Kəndli Qafar, 2011:67, Məmmədli Pərvanə, 2011:179)**

"Təcəddüd" qəzeti kəskin tənqidi məqalələr çap etməkdən çəkinmirdi. 1917-ci ildə Təbriz valisi təyin olunmuş Şərifiddövlə haqqında verilmiş məqalə dediklərimizə nümunə ola bilər. Məqalədə tərəf-müqabilinə qarşı təhqiramiz ifadə, kobud sözlər işlədilməsə də, dövrün və hadisələrin faktlarla müqayisəli təhlili qarşı tərəfə ağır zərbə vururdu. **(Mirzəyeva Cəmalə, 2011:204)**

Mirzə Təqixan Rəfət "Təcəddüd" qəzetinin 59-86-cı saylarına redaktorluq etməklə kifayətlənməmişdir. O, Azərbaycan Demokrat firqəsi gənclər təşkilatının "Azadistan" adlı elmi, nəzəri-siyasi jurnalını da ən ağır və gərgin günlərdə nəşr etdirə bilmişdir. İstiqlaliyyət, dil, ədəbiyyat məsələlərini işıqlandıran jurnalın ayda iki sayının çap edilməsi planlaşdırılsa da, cəmi 4 sayı işıq üzü görür**. (Tağıyeva Şövkət, 1990:)** Onlardan 6 iyun, 5 iyul, 12 avqust 1920-ci ildə işıq üzü görənlərin redaktoru Mirzə Təqixan Rəfət olur.

3.2. Yeni ədəbiyyat uğrunda mübarizə

İdeoloji mübarizənin önündə Ş.M.Xiyabani, M.T.Rəfət gedirdi. Özü də bu mübarizə yalnız siyasi sahəni əhatə etmirdi. Cəmalə Mirzəyeva yazır ki, ədəbi aləmdə bir-birinə qarşı mübarizə aparan iki tərəf meydana gəlmişdi. Bu mübarizədə ənənə tərəfdarları klassik üslubdan uzaqlaşmağı qəbul etmir, yeni üslubda yaranmaqda olan ədəbiyyatı, xüsusilə də mənzum ədəbiyyatı tənqid edirdilər. Klassik ədəbiyyat tərəfdarlarının ən nüfuzlu təşkilatı Məlikürşşüəra Baharın yaratdığı və başçılıq etdiyi "Daneşkədə" ədəbi məclisi idi. "Təcəddüd" qəzeti ədəbiyyatda da yeniləşmə tərəfdarı kimi çıxış edərək köhnəliyi qəbul etmir, ənənədən ayrıla bilməyənləri şiddətli tənqid edirdi. "Təcəddüd" qəzetində ədəbi tənqidlə bağlı əsas məqalələr Təqi Rəfətə aid idi. O, fars, türk, fransız dillərində şeirlər yazıb, İran ədəbiyyatında "yeni

şeir"in əsasını qoyanlardan biri olub. "Təcəddüd"də, "Azadistan"da çap etdirdiyi məqalələrində açıq imza ilə və ya "Femina" təxəllüsü ilə dərc etdirdiyi şeirləri, eyni zamanda dərin məzmunlu məqalələri ilə milli azadlıq hərəkatına dərindən köməklik göstərib. **(Mirzəyeva Cəmalə, 2011:204, Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı..., 1983: 162, II cild)**

Mirzə Təqixan Rəfət ədəbiyyatda yalnız forma dəyişikliklərini istəmir, həm də məzmunca dəyişikliklərə nail olmağa cəhd göstərir. Fikrini Modernistlərin Bəyanatında belə ifadə edir: "Əziz yoldaşlar, biz ədəbi inqilabın çətin vaxtlarını yaşayırıq. Bizim istədiklərimiz heç də düşüncə və incəsənət dünyasında, ədəbiyyatda müasir eranı yaratmaqdan az deyil. Köhnəlmiş lakin, hələ də üstün olan statusu dəyişərək yeni müasir status ilə əvəz etmək ... Dil insanın fikir və hisslərini ifadə etmək üçün alətlərdir. Əgər biz iddia edə biləriksə ki, insan fikirləri və hissləri minilliklər ərzində heç bir dəyişikliyi qəbul etmir, onda dil dəyişikliyi yararsız ola bilər. Aydındır ki, intellektual və perseptual müasirlik ədəbi müasirliyi tələb edir".

İranda "ədəbi təcəddüd", "ədəbi inqilab" adlanan hərəkata güclü təkan verən, demokratik ədəbiyyatda farsca "şere-nou" adlandırılan yeni şeirin əsasını qoyanlardan biri olan Mirzə Təqixan Rəfət yazır: "Bu açıq və aydın bir həqiqətdir ki, yeni fikir və yeni hisslər ədəbiyyatda da yeniləşmə tələb edir. Daha doğrusu, ədəbi yeniləşmə, yəni təfəkkür və deyim tərzində yeniləşmə fikirlərin və hisslərin yeniliyini göstərən yeganə sübutdur."

"Təcəddüd" qəzetinin 56-cı sayında "Məhəmməd Sərrafzadə (Təqi) imzası ilə çap etdiyi "Ədəbiyyatda Təcəddüd" (renessans) adli şeiri göstərir ki Rəfət yazılarını müxtəlif imzalarla çap etdirmişdir. Onun "Təcəddüd" qəzetinin 24-cü sayında nəşr olunmuş "Yaşasın müsavat" şeri az zamanda milli himnə çevrilmişdir. Şeirdə deyilir:

Yenə yetdi iqbalımız,
Hasil oldu amalımız,
Nə aydın istiqbalımız,
Yaşasın İstiqlalımız,
Yaşasın Hürriyyət,
Yaşasın Müsavat!
Fexr-ü şərəf misdağımız,
Rövşen hamı afağımız,
Azad olsun torpağımız,
Yaylağımız, qışlağımız,
Yaşasın Hürriyyət,

Yaşasın Müsavat!
Millət hamı qardaşımız,
Fəth-ü zəfər yoldaşımız,
Öz əlimiz, öz başımız,
Torpağımız, dağ daşımız,
Yaşasın Hürriyyət,
Yaşasın Müsavat!
Qardaşlarım qeyrət edin,
Təhsil üçün himmət edin,
Nə vaxtadək ibrət edin,
Kəsb-i şərəf, Rəf’ət edin,
Yaşasın Hürriyyət,
Yaşasın Müsavat!

Fransadakı romantizm cəryanının təsirilə türk, fars, fransız dillərində şeirlər və pyeslər yazan, “Ey cəvan-i İrani” (Ey İranın gənci), “Zənən” (Qadınlar), “Bərxiz” (Qalx) və b. şeirləri günümüzədək gəlib çatan M.T.Rəfətin “Xosrov Pərviz” adlı məzmun pyesi daha məşhur olmuşdu. Demokrat firqəsinin əksər üzvləri kimi onun evi də dağıdıldıqda əsərlərinin bir çoxu məhv edilmişdir.

3.2. Demokrat Partiyasını yeniləşdirmə yollarında

Demokrat Firqəsinin Tehranda yerləşən Mərkəzi Komitəsinin və partiyaya rəhbərlik edən Müxbirissəltənə Hidayətin yeritdiyi xətti ilə Ş.M.Xiyabani və tərəfdarları arasında ziddiyyət gündən-günə dərinləşirdi. Çünki Demokrat Partiyasının rəhbər heyəti demokratik fikirli insanlardan çox özlərini irticaçı hökumət məmuru kimi apardılar.

Partiya daxilindəki ziddiyyət getdikcə dərinləşirdi. Qulam Məmmədli Bakıda 1949-cu ildə çap etdirdiyi “Xiyabani” kitabında yazır: “Xiyabani və yoldaşları (Hacı Məmmədəli Badamçı, Mirzə Təqixan Rəfət – bu adam Xiyabani qətl edildikdən sonra özünü öldürmüşdür) Zeynalabdin Qiyami, Mirzə Əbülqasim Füyuzat, Mirzə Əli Heyət, Mirzə Rəsul Kazimi, Mirzə İsmayıl Nohəri, Məhəmmədəli Səffət, Mirzəli xan Pezeşki, Mirzə Əli Nağı Gənceyi və d. Demokrat Firqəsinin əyalət konfransını çağırmaq qərarına gəldilər”.

Konfrans 1917-ci ilin aprelində baş tutur. Demokrat Firqəsinin Vilayət Komitəsinin təsis toplantısına Güney Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən gəlmiş 480 nəfər qatılır. Bir neçə gün

sürən müzakirədən sonra yeddi maddəlik bir qərar qəbul edilir. Toplantıda Azərbaycan Demokrat Firqəsi yaradıldığı və rəhbərliyinə də Ş.M.Xiyabani, Mirzə İsmayıl Nobəri, Məhəmmədəli Badamçı, Mirzə Təqixan Rəfət, Əhməd Kəsrəvi, Doktor Zeynalabdinxan, Sultanzadə, Zeynalabdin Qiyami, Nurulla xan Yekani, Mirzə Əli Heyət və b. seçildiyi elan edilir. **(Rəhimli (Bije) Əkrəm, 2011:127).**

Nə Təbriz valisi, nə də yeni formalaşan Demokratik Firqənin vilayət Komitsi Urmiyada, Salmasda, Xoy ətrafında erməni-aysoru birliklərinin müsəlmanları qırmaısnın qarşısını ala bilir. Hələ bu azmış kimi Ruslarla birgə Osmanlı ordularına qarşı savaşan Andranik Ozanyanın silahlı dəstəsi və qaçqınları bölgəyə daxil olur. Müsəlmanları qorumaq və ölkədə qarşıqlıq yaratmış, minlərlə insanın ölürülməsində və yüzlərlə kəndin dağıdılmasında iştirak etmiş Andranik Ozanyanın dəstəsini cəzalandırmaq üçün Əli İhsan paşanın rəhbərliyi altında Osamnlı əsgəri birlikləri 9118-ci il iyunun 18-də Təbriz yaxınlığına gəlir.

1918-ci il sentyabrın 25-də isə xalqın arzusu ilə Təbrizə girən Əli İhsan Paşa və onun əsgəri birlikləri böyük alqışlarla qarşılanır. Qacar şahzadəsi Möhtəşəmül-səltənə də Osmanlı ordusunun gəlişini alqışlayır və vali kimi işə başlayır. Oradan da Qaradağı idarə etməyə göndərilir. Bölgənin idarəedilməsini təşkil etmək üçün "İttifaqı-islam" deyilən bir təşkilat qurulur. Bu təşkilatın qurucuları sırasında Yusif Ziya Axundzadə (Abdulla Şairin böyük qardaşı-Ə.Ş.), Mirzə Təqixan və b. olur. Mirzə Təqixan həm də Osmanlı ordusunda müşavirlik (08.06-01.10.1918) vəzifəsini yerinə yetirir. Osmanlı ordusunun gəlişindən narazı qalan Şeyx Məhəmməd Xiyabani, Mirzə İsmail Nubəri və Məhəmmədəli ağa Badamçı həbs edilərək Urumiyəyə, oradan da Karsa göndərilir**.(Uzun Enver, 2017:19-20).**

Partiya fəalları arasındakı inciklikdən söz düşəndə Əhməd Kəsrəvi yazır ki, Ş.M.Xiyabani, T.Rəfət, M.İ.Nohəri və b. türk dilinə önəm verir, əyalət əncümənini gücləndirməyə çalışır, İran daxilində Azərbaycana geniş muxtariyyət tələb edirdilər. Onlar ölkənin demokratik qaydada idarə edilməsi uğrunda mübarizəni sərt dəyişikliklər edərək həyata keçirmək istəyirdilər. Bu da İran Demokrat Firqəsinın üzvlərinin hamısının ürəyindən deyildi. Partiya üzvlərinin bir çoxu bunu ölkənin parçalanması kimi dəyərləndirirdi. Bizim "qəbul etdiyimiz qərarlardan biri də bu idi ki, partiya iclaslarında danışıqlar fars dilində aparılsın, partiyanın əsas tələblərindən biri də bu olmalıdır ki, Azərbaycanda farscaya rəvac verilsin... Bizim iclasımız qurtardı. Bundan bir neçə gün sonra Xiyabani və Nohəri həbsdən xilas olub Təbrizə qayıtdılar. Görüş, söhbət və danışıqlardan məlum oldu ki, Xiyabani bizim tədbir və işlərimizdən incimişdir" **(Kəsrəvi Əhməd, 1998).**

Azərbaycan Demokrat Firqəsi yarandığı ilk gündən “İnqilabiyun” və “Tənqidiyun” deyə iki qrupa parçalanır. “İnqilabiyun” qrupuna Ş.M.Xiyabani Əliəsgər Sərtibzadə, Mirzə Təqixan Rəfət, Fərivərd Abdullazadə və b. “Tənqidiyun” qrupuna Seyid Əhməd Kəsrəvi, doktor Zeynalabdin xan, Mirzə Əli Heyət, Mirzə Bağır Taleyi, Bakı ermənilərindən olan Sultanzadə və b. daxil olur. “İqilabiyun” qrupunun sözçüsü Hacı Məhəmməd Badamçı qruplarının istəklərini belə izah edir: “Məqsədimiz ölkədə islahat aparmaqdır. Maarif şəbəkələrini genişləndirməkdir, intizamlı, xalqa xidmət edən ordu yaratmaqdı. İqtisadiyyatı qaldırmaqdı. Milli sənayeni qabağa aparmaqdı. Elə bir hökumət iş başına gətirməkdi ki, o millətin xeyrinə fəaliyyət göstərə bilsin, ölkədə hərc-mərcliyə və dərəbəyliyə son qoya bilsin. Məmləkətin hər yerində abadlığa fikir verə bilsin.”

Əhməd Kəsrəvi isə sonralar yazır: “Xiyabani hərəkatı başlamazdan əvvəl də biz onunla razılaşmırdıq. Hərəkat nəticəsində hökumət yarandıqdan sonra bu narazılıq düşmənçiliyə çevrildi”. (**Kəsrəvi Əhməd,. 2011.:130**) Əliəsgər Sərtibzadə, Mirzə Təqixan Rəfət, Fərivərd Abdullazadə və onların tərəfdarları Xiyabanidən sərt tədbirlər görməsini istəyirdilər. Lakin demokratik fikirli, mülayim təbiətli ziyalı olan Şeyx Məhəmməd buna getmir**. (Cavid Salamulla, 2011:79.)**

Enver Uzun Əhməd Kəsrəvinin mövqeyindən söz açarkən onun yazılarından alıntılar verir: “Osmanlılar nereye gitmişlerse öncelikle orada “İttihadi İslam (*İslam Birliği*) Teşkilatı” yarattılar....Tebriz’de de bir çok insanı bir araya toplayarak parti kurdular. Benim tanışlarımın bir çoğu, o cümleden Mirze Eli Heyet de o parti mensupları arasına katıldı. Amma ben partinin dışında kaldım. (*yani partiye girmek istemedim*).... Bazılarının Hökmavar’dan (*Kesrevi’nin yaşadığı mahallenin adıdır*) gidip Osmanlılara benim hakkımda casusluk etmiş olmaları meraklıdır. Bunlar Hiyabani’nin arkadaşlarıydılar”**(Uzun Enver, 2017:28).**

Maraqlı burasıdır ki, Əhməd Kəsrəvi Xiyabaninin adamlarının Osmanlılara onun haqqında casusluq etdiyindən şikayətlənir. Bu həqiqət olsaydı osmanlılar onu həbs edərdilər. Sual doğurur, nədən Əhməd Kəsrəvini deyil Ş.M.Xiyabaninin həbs edib Urmiyaya, oradan da Karsa apardılar?! Əhməd Kəsrəvinin iddialarının əksinə Osmanlıların gəlişi müsəlmanları aysoru-erməni qətliamından xilas etmişdir. Buna baxmayaraq “Tənqidiyun” qrupunun üzvləri durmadan Osmanlıların əleyhinə təbliğat aparır, onları işğalçı adlandırır, təbliğatlarının fanatiklər arasında daha da təsirli etmək üçün təqiqət ayrıseçkiliyini körükləyirdilər. Hətta Təqi Rəfəti “işğalçı

Osmanlı əskərinə yaltaklık yapmakla; Xəlil Paşanın isteği üzere "*Azer Abadegan*" gazetesini Türkçe çıkararak Osmanlı siyasetine kulluk etmiş olmakla" suçlayırdılar.**(Uzun Enver, 2017:21)**

Turac Atabəyi yazır ki, Azərbaycanlı demokratları 1917-ci il Rusiya inqilabını alqışlayaraq "öz məmləklətlərində demokratiya uğrunda mübarizə aparmaqla yanaşı, digər millətlərin təməl suverenliyinə hörmət bəsləyərək Rusiyada fəaliyyət göstərən həmin qruplarla" qarşılıqlı dostluq əlaqələri yaratmaq üçün partiyanın əyalət komitəsini təsisi etdilər. Lakin çox keçmir ki, həmin inqilabçıların Araz çayının o biri sahilində həyata keçirdikləri siyasi tədbirlər azərbaycanlı demokratları öz nəhəng qonşuları ilə daha ehtiyatlı və sayıq münasibətlər qurmağa vadar edir. **(Atabəyi Turac, 2002:72).**

Xiyabani, onun çevrəsində olan Təqixan Rəfət və b. sosial demokratlara, xüsusən onların bolşeviklər adlandırlan qrupunun yeritdiyi siyasətə, eləcə də rusların himayəsilə təşkil olunmuş bütün quruplara xoş münasibət bəsləmirdilər. Çünki bu qrupların tərkibindəkilərin əksəriyyətini ermənilər təşkil edirdilər. Onlar da siyasi mübarizə aparmaq əvəzinə müsəlmanları kütləvi şəkildə qırır, talanlar törədirdilər. Urmiyada, Salmasda törədilən soyqırımları, Qafqazdakı soyqrımından canlarını qurtara bilənlərin Təbrizə, Mərəndə gəlib çıxmaları, bolşeviklərin tez-tez mövqelərini dəyişmələri əhalidə bu qruplara qarşı mənfi münasibət formalaşdırmışdır. Ona görə də Təbrizdə bolşeviklərin bir hissəsi qaçmış, bir hissəsi də "bolşeviklərə kömək edən" Almaniya konsulluğuna sığınmışdı. Təbriz demokratik hökuməti böyük silah və sursat anbarı yerləşən Almaniya konsulluğunu mühasirəyə alaraq bolşeviklərin təslim olmasını tələb edir. Alman konsulluğu buna etiraz etdikdə, ora mühasirəyə alınır. 45 günlük mühasirə qarşılıqlı atışma və Alman konsulunun ölümüylə nəticələnir. Sonda bolşeviklər silahı verməyə və təslim olmağa məcbur qalırlar. **(Tohidi-Rüstəmova Solmaz, 2011:109)**

Azərbaycan Demokrat Firqəsinin İnqilabiyun qanadı nəinki bolşeviklərlə, bütün qüvvələrlə əməkdaşlıq etməkdən çəkinir, onlara müdaxiləçi kimi baxırdılar. Hətta Cəngəl hərəkatı adı ilə məşhurlaşan, Gilan üsyanının rəhbəri Kuçek Xan İranda konstitusiyanın bərpa edilməsi məqsədilə Xiyabaniyə birgə əməkdaşlıq təklif etdikdə Ş.M.Xiyabi ona "Səninlə Vüsuqüddövlə arasında nə fərq var? O, İranı ingilis qüvvələrinin əlilə idarə etmək istəyir, sən isə rusların dəstəyi ilə bu işi həyata keçirmək istəyirsən". **(Atabəyi Turac, 2002:73).**

Təbrizdə tez-tez mitinqlər keçirilir, əhalinin siyasi fəallığı gündən-günə artır. 1917-ci il dekabrın 23-də bazar ertəsi axşamüstü "Təcəddüd" qəzetinin bağçasında keçirilən mitinqi

Mirzə Təqixan Rəfət açır. Mitinqdə Azərbaycanın ağır vəziyyətini təhlil edir. Çıxışını coşqun və ilhamlı, gələcəyə ümid dolu çağırışlarla bitirir. Bu da mitinq iştirakçılarının mübariz ruhunu artırır. **(Azeri Ali, 1994:105)**

Rus əsgəri birliklərinin Miyanədə, Mərənd ətrafı kənlərdə soyğunçuluqla məşğul olduqları, Təbrizin ərzaq anbarlarını talayıb apardıqları bir zamanda Azərbaycan Demokrat Firqəsi 1918-ci ilin qışında Azərbaycan labüd aclıqla üz-üzə qalanda xalqa taxıl payladılar və bir sıra tədbirlər gördülər. Bu da Xiyabani və onun silahdaşlarının nüfuzunu artırdı.

3.3. Azərbaycan demokratlarının seçkilərdə qələbəsi və Təbriz üsyanı

1919-cu ilin avqust-sentyabr aylarında İranın Dördüncü Məclisinə seçkilər keçiriləndə Mirzə Təqixan Rəfət öz namizədliyini verməsə də, demokrat partiyasının nümayəndəsi kimi tez-tez seçicilərlə görüşür, alovlu çıxışlar edir, qəzetdə məqalələr yazaraq seçiciləri demokratlardan olan namizədlərə səs verməyə həvəsləndirir. Aparılan səmərəli təşkilati işlər öz bəhrəsini verir. Təbriz və şəhər ətrafından doqquz deputat yerindən altısını Demokrat Firqəsinin tərəfdarları qazanır. Bu da İran hökumətini bərk narahat edir. **(Atabəyi Turac, 2002:73).**

Partiyadan Milli Məclisə seçilən deputatlara Xiyabani rəhbərlik edir. Onlar Tehrana teleqram vuraraq M.Q.Vüsuqüddövlə hökumətinin ingilislərlə bağladığı təslimçi sazişə görə Milli Məclisə gəlməyəcəklərini bildirirlər. Təbrizdə etirazlar artır, mitinqlər çoxalır. Təsdiq edilməmiş, xalqda nifrət doğuran M.Q.Vüsuqüddövlə kabineti istefa verməк məcburiyyətində qalır. Müşiridövlə baş nazir kürsüsündə əyləşdirilir. O da, yazışmalar yolu ilə Azərbaycan Demokrat Firqəsinin liderlərini dilə tutub gözlənilən üsyanın qarşısını almağa çalışır. Demokrat firqəsinin daxilində müxalif olan bir qisim şəxs yeni hökumətin tərəfinə keçir. M.Q.Vüsuqüddövlənin "mərkəzi hökumətin hakimiyyətini gücləndirmək və Azərbaycanda polis şöbələrini yenidən "təşkil etmək" adıyla göndərdiyi iki İsveç zabitinin-Öyürlenq və Fukeklonun rəhbərliyi altında qırx üç nəfər polisdən ibarət bir qrup da Azərbaycanı sakitləşdirə bilmir. Polis idarəsi ilə Demokrat firqəsinin liderləri arasında ziddiyyət daha da dərinləşir. **(Rəhimli (Bije) Əkrəm, 2011:127, Atabəyi Turac, 2002:70).**

Demokratlar üsyanın qaçılmaz olduğunu görürlər. Odur ki, üsyana rəhbərlik etmək üçün "Heyət-e Ectemaye"nun (İctimai Heyəti) əsasını qoyur və "ictimai sülh və qayda-qanun" və "İranda konstitusiyanın bərpa edilməsi" tələblərinin əks olunduğu bəyannaməni nəşr edirlər. **(ASE, 1976:235, Atabəyi Turac, 2002:70).** Yeni yaranan təşkilata Şeyx Məhəmməd Xiyabani sədr, Mirzə Təqixan Rəfət, Zeynalabdin Qiyami və b. üzv seçilirlər. Üsyan ilk gündən xalq

kütlələri tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanır. Əvvəlcədən aparılmış təbliğat nəticəsində hökumətin müxtəlif silahlı qüvvələri də üsyançıların tərəfinə keçir. Üsyançılar arasında ciddi nizam-intizam hakim olur. “Xiyabaninin dediyi kimi səkkiz aylıq ciddi hazırlıqdan sonra həyata keçirilmiş bu üsyanın başlaması ilə Cənubu Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı yeni mərhələyə daxil olur”. **(Tağıyeva Şövkət, səh:48)** 1920-ci il aprelin 7-də Xiyabani Təbrizdəki mitinqdə deyir: “Bu gün dünya camaatına rəsmən bildiririk ki, biz Vüsuqüddövlə və ingilis talançı sazişini (1919-cu il sazişi nəzərdə tutulur – ***Ə.Ş.***) bağlamış hökumət əleyhinə üsyan etmişik və... Azərbaycan adını Azadıstana dəyişərək bu gündən bu adı rəsmi ad kimi elan edirik”. **(Tağıyeva Şövkət, səh:48)**

“Tənqidiyun” qrupunun üzvləri- Seyid Əhməd Kəsrəvi, Dr. Zeynalabidin xan, Mirzə Əli Heyət, Mirzə Bağır Taleyi, Bakı ermənilərindən olan Sultanzadə və b. gizlicə Təbriz valisi Eynəlüddövlənin yanına gələrək “İnqilabiyun”çuların ölkəni parçalamaq istədiklərindən, ana dilində yazıb-oxumağa təşəbbüs göstərdiklərindən, keçirmək istədikləri islahatlardan narahat olduqlarını, bunun İranın dağılmasına aparıb çıxaracağını bildirirlər. Onlar Xiyabani tərəfdarlarının əleyhinə “bəstə”(oturaq etiraz nümayişi) keçirməyə icazə istəyirlər.

4. Təbrizdə Milli Hökumətin yaradılması

“Cəngəl” hərəkatının yatırılması ilə ingilislərin işğalçılıq siyasəti daha da aşkar şəkil alır. Onlar İranı da Hindistan kimi bir müstəmləkəyə çevirmək məqsədi ilə 1919-cu il avqustun 9-da İranın baş naziri Vüsuqüddövlə ilə müqavilə bağlayır. Bu müqavilə xalq həyəcanını daha da artırır. Nəhayət, Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin başçılığı altında milli-azadlıq hərəkatını başlayır.

Şeyx Məhəmməd Xiyabani Təbrizin Alaqapı meydanında söylədiyi nitqində deyir: “Mən bu gün bütün dünyaya bildirirəm ki, biz ingilislərlə müqavilə bağlayan Vüsuqüddövlə hökuməti əleyhinə qiyam etmişik”. Həmin günlərdə Mirzə Təqixan Rəfət yalnız təşkilati işlərdə, ideya-siyasi mübarizədə Xiyabani ilə çiyin-çiyinə olmaqla qalmır. O, həm də şeirlərilə üsyan bayrağı qaldırır, xalqını mübarizəyə səsləyərək yazır:

Qalx yerindən vətən oğlu, nəzər et asimana,
Üfüqün rəngi günəşdi, necə gör döndü qana.
Qalx, gülər üzlə salamla açılan al, səhəri,
Qalx ki, iş vaxtı çatıb, gözləməyin, ol səhəri.
Qalx, iri addım ilə get irəli, başla işə,

Məyus olamaq səni bil məhv edəcəkdir həmişə.
Bil döyüş gözləyir indi yolunu öndə sənin,
Sabaha səsləyir hər an səni doğma Vətənin...
Bir təzə fəsil gəlibdir, yeni nəslin baharı,
Bağların, bağçaların gör necə artmışdı barı.
Qalx ki, xoşbəxtlik özü qarşına gəlmiş gülərək,
Qalx, düzəlt qamətini, meydana çıx Rüstəm tək.
Zal kimi bağrını qoy kamana, sən oxu at,
Səsləyir, bax, səni xoş günlərə indi bu həyat.

Tehran hökumətinin xalqın istəyinə əhəmiyyət vermədiyini görən İctimai Heyət yeni hökumət qurur. Onlar Tehrandan göndərilmiş məmurları və hərbi qulluqçuları vəzifələrindən kənarlaşdıraraq Təbrizdən uzaqlaşdırmağa başlayır. Vali müavini Əminülmülk, maliyyə işlərinin başçısı Tərcümanüddövlə və b. asanca Təbrizdən gedirlər. Üsyan rəhbərlərinin təcrübəsizliyi ucbatından Tərcümanüddövlə dövlət xəzinəsindəki pulları da aparır. Beləliklə, yeni hökumət ilk gündən iqtisadi çətinliklə üzləşməli olur. **(Tağıyeva Şövkət, səh:54)**

Təbrizdə heç bir dəyişikliyi istəməyən, irticaçı, şahpərəst qüvvələrlə yanaşı, dörd siyasi partiya – Demokratlar, "Çoxlar" (bolşeviklər), "Bicezan" (bu partiya Rusiya Əsgər Deputatları Sovetinin köməyi ilə yaranmışdır) və Erməni Sosialist Partiyası fəaliyyət göstərirdi. **(Tohidi-Rüstəmova Solmaz, 2011:113).** Lakin onlardan heç birinin Təbrizdə Demokrat firqəsi qədər gücü yox idi. Odur ki, 1920-ci il iyunun 24-də Xiyabani Milli Hökumət yaradıldığını elan edəndə o partiyalardan heç birinin nümayəndəsi yeni hökumətə daxil ola bilmədi. Xiyabani Milli Hökumət dedikdə əslində bu hökumətin milliliyindən çox, xalqa məxsusluğunu nəzərdə tuturdu. **(Atabəyi Turac, 2002:70).** Bu hökumət İrandan ayrılıb müstəqil fəaliyyət göstərmək istəmirdi. Onlar demokratikləşmiş İranın içərisində geniş muxtariyyət istəyirdilər.

Ş.M.Xiyabaninin qurduğu Milli Hökumətin Rəyasət Heyətinə 20 nəfər daxil idi. Onların sırasında Məhəmmədəli Badamçı tacir, Haşim Neysai, Mahmud Əmin mülkədar, Mirzə Təqixan Rəfət, İsmayıl Əmrirxızı, Əbülqasim Füyuzat ziyalı, Nurulla xan Yekani, Nüsrətulla Neysari, Zeynalabdin Qiyami məşrutə inqilabının iştirakçısı və inqilab veteranları idilər. Bunlar onu göstərir ki, hökumət təşkil edilərkən sosial təbəqələr nəzərə alınmışdır. **(Rəhimli (Bije) Əkrəm, 2011:134)**

Təqixan Rəfət Demokrat firqəsində və Milli Hökümətdə Xiyabaninin köməkçisi və mədəni-maarif məsələləri üzrə müşaviri vəzifəsini yerinə yetirirdi.

Təbrizdəki vəziyyətdən yararlanmaq istəyən bolşeviklər Ş.M.Xiyabaniyə "hərbi qüvvə ilə yardım" təklifi edirlər. Rəşdi və Ənzəlini tutmuş bolşeviklərin bu təklifini Milli Hökumət rəhbərləri rədd edir. Onlar yaxşı bilirdilər ki, hərdi yardımın ardınca "ideoloji yardım" da gələcəkdir. **(Tohidi-Rüstəmova Solmaz, 2011:109)**

Bolşeviklərin yardımından imtina edən Azərbaycan Demokrat Firqəsi İranın Güneyində və Doğusunda ingilislərin ağalığına da etirazlarını bildirir. Təbrizdə tez-tez ingilislər əleyhinə şüarlar səsləndirilir. Şəhərdə yayılmış bir çağırışda deyilir: "Ey güneyli gənclər, siz vətən xaini deyilsiniz. Ağır günlərini yaşayan öz ananızla düşmənlik etməsziniz. İngilis polis təşkilatına girməyin! İranda demokratiyanı müdafiə edənlər vətən xainlərini heç vaxt unutmayacaqlar!" Bu tipli şüar və çağırışlar ingilisləri bərk narahat edir. **(Azeri Ali, 1994 :82)**

1920-ci il iyulun 25-də bazar ertəsi axşam mitinqdə Ş.M.Xiyabani və M.T.Rəfət çıxış edir. "Yaşasın Demokratiya!", "Yaşasın Xiyabani!" şüarları ilə bitən mitinqin sonunda Xiyabanı siyasi dustaqlara böyük amnistiya elan edir. **(Azeri Ali, 1994:227)**

5.Milli Hökumətin ləğv edilməsi üçün görülən tədbirlər

Mehdiqulu xan Müxbirüs-səltənə Hidayəti Təbrizə vali göndərilir. Özünü demokrat kimi göstərməyə çalışan Müxbirü-səltənə Hidayəti ilə danışıqlara Ş.M.Xiyabani özü getmir, Seyid Əli Mühəqiqini və Hacı Məhəmmədəli Badamçını göndərir. Milli Hökumətin nümayəndələri ona geri qayıtmağı təklif edirlər. Lakin o israrla Təbrizdə qalır, "Şahzadə" bağında yerləşən kazak qüvvələrinin başçısı Mişiteçlə gizli danışıqlar aparır, Milli Hökumətin qvardiya qüvvələrinin rəhbəri, Bağırxan Salarimillinin kürəkəni Mirzə Hüseyin xan Haşimi Majoru ələ alır. **(Cavid Salamulla, 2011:82).** Həmin günlərdə Milli Hökumətin əsas silahlı qüvvələri Qaradağda Əmir Ərşadın rəhbərlik etdiyi silahlı qüvvələr ilə savaşırdı. **(Azeri Ali, 1994:65).** Belə bir gərgin günlərdə Mirzə Hüseyin xan Haşimi Major "ətrafdakı quldurlarla mübarizə aparmaq" bəhanəsi ilə 800 nəfərlik jandarma dəstəsini özü ilə bərabər Basmınc tərəfə aparır. Beləliklə, Milli Hökumətin son silahlı qüvvələri də mərkəzdən çıxarılır. Təbrizdə yalnız İran kazak briqadası qalır. Həmin briqada isə Tehran hökumətinə sadiq idi. **(Məmmədli Qulam, 2011:42).**

Kazaklar valinin göstərişi ilə sentyabrın 12-də sübh çağı Alaqapıdakı Milli Hökumətin qərargahına və hökumət rəhbərlərinin evlərinə basqın təşkil edirlər. Azərbaycanda xalqın dəstəyi ilə, bir insanın ölümünə belə yol vermədən yaradılmış Milli Hökumət silah gücünə devrilir. Muxtariyyət hüquqları ilə çıxış edən Milli Hökumətin mərkəzinin qəddarlıqla dağıdıldığını hakimiyyət və ona yaxın olan qüvvələr ört-basdır etməyə çalışır. Müxbirü-səltənə

xatirələrində Ş.M.Xiyabaninin "öz evinin zirzəmisində özünə sui-qəsd etdiyini" **(Atabəy Turac, 2002:227)**, Ə.Kəsrəvi də Ərqəvan kəndlərində olan Mirzə Təqixan Rəfətin onları tutmağa gələn atlılardan qaça bilməyib özünü güllələdiyini yazır. **(Kəsrəvi Əhməd, 2011:172).** Sonralar çap olunmuş onlarla xatirə və diplomatik sənəd Müxbirü-səltənənin səmimi olmadığını, Ş.M.Xiyabaninin Əli Badamçının və ya Şeyx Həsən Miyanaçının evində son gülləsinədək döyüşərək öldüyünü aşkara çıxarır. Əhməd Kəsrəvi hakimiyyətin tərəfini tutsa da, zorakılıq olduğunu yazmadan keçinə bilməyib. O da göstərir ki, Milli Hökumət üzvlərinin, Azərbaycan Demokrat Partiyasının liderlərinin çoxunun evini kazaklar talayıb apardılar. **(Kəsrəvi Əhməd, 2011:171)**

Məhəmmədəli Səffət də "Dastan-i Dustan" əsərində Mirzə Tağıxan Rəfətin ölümü haqqında yazır: "Qızıl Dizəc başqa rəvayətə görə Ənzab Ərvənəq rayonunda Rəfət 31 yaşında Şexin ölümünü eşidərkən intihar edir". **(Səffət Məhəmmədəli, 1997:82)**

Əkrəm Rəhimli (Bije) Ş.M.Xiyabaninin tərəfdarlarından 300 nəfərin evinə od vurularaq yandırıldığını, Müxbirü-səltənənin Xiyabaninin başını kəsib gətirənə böyük mükafat vəd etdiyini, **(Rəhimli (Bije) Əkrəm, 2011:137)**, Turac Atabəyi isə Xiyabani də daxil olmaqla 50 demokratin qətlə yetirildiyini yazır. **(Atabəyi Turac, 2002:73)**

Tarixçi Əhməd Kəsrəvi də Mirzə Təqixan Rəfətin öldürüldüyü tarixi göstərmir. Cənazəsinin Təbrizə gətirilib dəfn edildiyini yazır.

Milli Hökumətlə yeni təyin olunmuş vali arasında vəziyyətin gərginləşdiyi günlərdə C.Məmmədquluzadə ailəsi ilə birlikdə, yəni 1920-ci il sentyabrın 7-də Təbrizə gəlir. Ş.M.Xiyabani vəziyyətin gərgin, işin çox olmasına baxmayaraq Mirzə Cəlili qəbul edir, ona "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşrinə köməklik göstərəcəyini söyləyir. **(Məmmədli Qulam, 2011:43)**

Həmin günlərdə İranda olan Cəlil Məmmədquluzadənən xanımı Həmidə xanım Cavanşir isə olay haqqındakı xatirələrini belə yazıb: "Bazar ertəsi, sentyabrın 10-da saat 10.00-da şəhərdə güllə səsləri eşidildi. Mirzə Ələkbər gəlib xəbər verdi ki, şahın qoşunları şəhərə daxil olub, demokratlarla döyüşlər gedir. Şəhərdə çaxnaşma var. Bazar, dükan bağıldır... Atışma saatbasaat güclənir. Bir neçə güllə vıyıltı ilə evə girib Münəvvərin ikinci mərtəbədəki divarına dəydi. Münəvvər xanımcanla birlikdə dəhşət içində aşağı qaçdı. Mirzə Cəlil uşaqları bir otağa yığıb həyətə buraxmadı... Bizim evin divarı arxasında demokratların qəzetinin redaksiyası vardı. Bu yerə basqın başladı və az müddətdə yerlə yeksan edildi. **(Cavanşir Həmidə xanım, 2011:252-253)**

Həmin günlərdə Təbrizdəki rus konsulu ilə görüşlərini və etdikləri söhbəti Həmidə xanım Cavanşir belə xatırlayır: "Həmidə xanım: Yəni bütün bunları aradan qaldırmaq mümkün deyilmi? Konsul belə cavab verdi: "Deyirlər Təbrizin özünün xüsusi Allahı və müqəddəsləri vardır. Onun ənənəvi qaydalarını və köhnə nizamını aradan qaldırmaq mümkün deyildir. Bəziləri nələrisə dəyişdirməyə cəhd etmişdilər, ancaq bunun cavabını həyatlarını itirməklə almışlar". **(Cavanşir Həmidə xanım, 2011:252-255)**

Sonuc

Səttərxan Sərdari-milli, Əliağa Siqqətülislam, Ş.M.Xiyabani, M.T.Rəfət və b. həyatlarını itirsələr də, köhnəliyi dəyişməyə cəhd etdilər, əbədiyaşar bir ideya qoyub getdilər.

Müxbirü-səltənə də, Əhməd Kəsrəvi də tərəfli mövqe tutaraq Milli Hökumət liderlərini qorxudan özlərinə qəsd edən kimi tanıtmağa çalışdılarsa da, bu baş tutmadı. Sonralar çap olunan xatirələrdə Ş.M.Xiyabaninin öldürülməsi təfsilatı ilə verilsə də, M.T.Rəfətin ölümü haqqında dəqiqləşdirilmələr aparılmamış, Əhməd Kəsrəvinin inandırıcı görünməyən, qeyri-dəqiq fikirləri təkrarlanmışdır.

155 gün yaşamış Milli Hökumətin apardığı islahatlar, liderlərinin söylədikləri və yazdıqları xalqın yaddaşına əbədi həkk olunur. Ş.M.Xiyabani, M.T.Rəfət vətən və millət yolunda şəhid olsalar da, onların ideyaları yaşayır. "Rəfət məktəbi" adlandırılan ədəbi məktəb İranda yaşayan xalqların ədəbiyyatına güclü təsir edir. Həbib Sahir, Əhməd Xürrəm, Təqi Bərzgər, Yəhya Mirzə Danişi (Yəhya Ariyanpur) və b. özlərini "Rəfət Məktəbi"nin davamçıları sayırlar.

Qaynaqlar

1. ASE.(1976). Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, I cild, Bakı.
2. ASE.(1986). Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, IX cild, Bakı.
3. Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı-90. (2011). "Bakı Çap Evi", Bakı.
4. Azeri Ali. (2004). Azadistan devleti ve Şeyh Muhammed Hıyabani(1918-1920), (Yayına hazırlayan Seyfeddin Altaylı), "Elila Elektronik İletişim Ajansı", Ankara.
5. Atabəyli Turac. (2002). Azərbaycan: etnik mənsubiyyəti və İranda qüdrət uğrunda mübarizə, "Təhsil" nəşriyyatı, Bakı.
6. Cavanşir Həmidə xanim.(2011). Xatirələrim, Ruscadan çevirən və nəşrə hazırlayanı: Mehriban Vəzir, "Apostroff" nəşriyyatı, Bakı.

7. Cavid Salamulla.(2011). Xiyabanini xatırlarkən, Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı-90, "Bakı Çap Evi", Bakı.

8. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası.(1983). 2-ci cild, "Elm" nəşriyyatı, Bakı, səh. 162.

9. Haşimi Məhəmməd Sərd.(2004) İran dərgi bə cəridə tarixi, birinci cıld.

10. Xiyabani Əsl Fəraməz. (2011). Şeyxin nəvəsi babası haqqında, Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı-90, "Bakı Çap Evi", Bakı.

11. Kəndli Qafar. (2011). Ş.M.Xiyabanini tədqiq edib öyrənmək mənəvi borcumuzdur, Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı-90, "Bakı Çap Evi", Bakı.

12. Kəsrəvi Əhməd. (1998).Şeyx Məhəmməd Xiyabanı üsyanı. "Mərkəz" nəşriyyatı, ilk çap, Tehran.

13. Kəsrəvi Əhməd.(2011). Xiyabani hərəkatının sonu və onun öldürülməsi, Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı-90, "Bakı Çap Evi", Bakı.

14. Qəribli İslam.(2011). Ş.M.Xiyabani hərəkatı dövründə Cənubi Azərbaycanda ədəbi mühit, Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı-90, "Bakı Çap Evi", Bakı.

15. Məmmədli Qulam.(2011). Şeyx Məhəmməd Xiyabani haqqında, Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı-90, "Bakı Çap Evi", Bakı.

16. Məmmədli Pərvanə. (2011). Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin publisistikası, Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı-90, "Bakı Çap Evi", Bakı.

17. Mirzəyeva Cəmalə.(2011). Təcəddüd qəzeti Xiyabani hərəkatının ideoloji silahı kimi, Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı-90, "Bakı Çap Evi", Bakı.

18. Məhəmməd Əli Səffət.(1997). Dastan-i Dustan, Əbu yayın evi, 1997.

19. Sərdariniya Səməd. (1377). Azərbaycan məşahirləri, ikinci çap, "Dnyal" nəşriyyatı.

20. Sərdariniya Səməd.(2010). Arazın hər iki tayında müsəlmanların soyqırımı, "Kimlik jurnalı, sayı 2, 3, 4, 5.

21. Tağıyeva Şövkət.(1990). 1920-ci il Təbriz üsyanı, Bakı.

22. Tohidi-Rüstəmova Solmaz. (2011). Kominternin Xiyabani hərəkatına münasibəti, Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı-90, "Bakı Çap Evi", Bakı.

23. Uzun Enver.(2011). Trabzonda İran məktəbi ve Azerbaycanlı Tağı Rifat(1890-1920), Trabzon üzərinə notlar, Trabzon, səh. 165-173.

24. Uzun Enver.(2017). Mirza Tagı Rıfet han, Trabzon.

مقدمه

«شمار انسان‌هایی که در منازعات ایدئولوژیکِ قرن بیستم نابود شدند، به بالاترین حد خود در تاریخ بشریت رسید. این امر بی‌دلیل نبود؛ چرا که همگام با توسعه صنعتی که تقاضا برای مواد خام را افزایش می‌داد، پیشرفت علمی-فنی نیز منجر به تکثیر تسلیحاتی شد که قادر به کشتار جمعی انسان‌ها بودند. در عین حال، با تقویت خودآگاهی ملی، میل به ارج نهادن به تبار و زبان مادری، و آرزوی تشکیل دولت ملی در میان مردم روز به روز فزونی می‌یافت.»

جنبش سوسیالیستی نیز که از اواسط قرن نوزدهم به تدریج قدرت می‌گرفت، به جنگ‌های مبتنی بر زمینه‌های ایدئولوژیک در جهان دامن می‌زد. در نتیجه، صدها هزار نفر به مبارزه در راه آزادی ملی می‌پیوستند. آن‌ها هنگامی که خود را در این مبارزه برحق می‌دانستند، با شجاعت حتی به پیشواز مرگ در راه آرمان‌هایشان می‌رفتند.

شکست امپراتوری روسیه در جنگ جهانی اول، فرصتی را برای ملت‌های تحت استعمار فراهم آورد تا برای آزادی خود به پا خیزند. در نتیجه این مبارزات، بیش از ۲۰ دولت بر ویرانه‌های امپراتوری روسیه شکل گرفت. بلشویک‌ها که امپراتوری روسیه را «زندان ملل» می‌نامیدند و با وعده آزادی به ملت‌های دربند به قدرت رسیده بودند، پس از تحکیم مواضع خود، قولشان را فراموش کردند و سیاست استعمارگری را ادامه دادند. آنان ملت‌هایی را که دولت‌های مستقل خود را تشکیل داده بودند، سرکوب کرده و بار دیگر به اسارت کشیدند. اگرچه جمهوری آذربایجان (۱۹۱۸-۱۹۲۰) نابود شد، اما اندکی پس از آن دولت «آزادیستان» در ایران ایجاد گردید. عمر این دولت نیز چندان طولانی نبود، اما آرزوی آن‌ها برای آزادی و رهایی از یوغ استعمار هرگز از میان نرفت.

هرچند نام بردن از این انسان‌ها که گمان می‌کردند به بشریت، ملت خویش و طبقه‌ای که از حقوقش دفاع می‌کردند خوشبختی می‌بخشند، و نیز مطالعه درباره زندگی و فعالیت‌ها و تبلیغ اندیشه‌هایشان برای مدتی ممنوع شد، اما پاک کردن آن‌ها از حافظه تاریخ ممکن نگردید. یکی از این انسان‌ها، میرزا تقی‌خان آقا محمد اوغلو تبریزی (رفعت) است

۱- نسب (تبار) و دوران جوانی میرزا تقی‌خان آقا محمد اوغلو تبریزی (رفعت)

دوران زندگی او گذشته دوری نیست و درباره‌اش منابع کافی نیز وجود دارد. اما اطلاعاتی که این منابع به دست می‌دهند، آن‌چنان آشفته و مبهم است که شفاف‌سازی درباره آن‌ها بسیار دشوار شده است. پژوهشگرانی که در جمهوری اسلامی ایران زندگی می‌کنند، هنگام نوشتن مقالات درباره میرزا تقی‌خان رفعت، عمدتاً از خاطرات و مطبوعات دوره‌ای استفاده کرده‌اند و به منابع دست‌اول و اسناد آرشیوی چندان توجهی نشده است. به همین دلیل، تاریخ تولد او سال‌های ۱۸۸۱، ۱۸۸۹ و ۱۸۹۰ ذکر می‌شود و درباره روز و ماه تولدش هیچ اطلاعاتی وجود ندارد.

اطلاعات ارسالی از تبریز توسط شاعر «نیار خیاوی»، «سید محمد تبریزی»، «سامی سرداری‌ملی»، «رضا افشارپور» و دیگران، تقریباً یکسان بود. در میان مطالب ارسالی از اورمیه توسط «فرهاد جوادی»، نکات بسیاری وجود داشت که من از آن‌ها بی‌اطلاع بودم. بسیاری از آن‌ها را «احد فرهمند» آماده کرده بود. احد بیگ آنچه از کتاب‌ها، روزنامه‌ها و مجلات چاپ‌شده در جمهوری اسلامی ایران به دستش رسیده بود را گردآوری کرده و آن‌ها را به ترکی آذربایجانی ترجمه کرده است. از همه کسانی که یاد و خاطره میرزا تقی‌خان رفعت را گرامی داشته و مرا یاری کرده‌اند، سپاسگزاری می‌کنم؛ با این حال، مطالبی که آن‌ها ارسال کرده‌اند نیز موضوع را به‌طور کامل پوشش نمی‌داد

برای مثال، احمد کسروی، مورخ و عضو «فرقه دموکرات» که آشنایی نزدیکی با میرزا تقی‌خان محمد اوغلو داشت، در کتاب «قیام شیخ محمد خیابانی» چنین می‌نویسد: «پدر میرزا تقی از ایرانیان ساکن ترابزون بود. او شش یا هفت پسر داشت. از میان آن‌ها، دو پسر بزرگش -میرزا محسن‌خان و میرزا تقی‌خان- در مدرسه‌ای که مبلغان کاتولیک در ترابزون تأسیس کرده بودند، درس خوانده و دیپلم گرفته بودند. این دو برادر در سال ۱۹۱۶ به تبریز آمدند. با کمک یکی از بستگان نزدیک‌شان، میرزا محسن‌خان در مدرسه "فردوس" (این مدرسه که نام پیشین آن "محمدیه" بود، محل تحصیل حسین جاوید و برادر بزرگش عبدالله، محمد اران آخوندزاده روزنامه‌نگار و نویسنده مشهور مهاجران آذربایجانی و دیگران بوده است - الف. ش.) به عنوان مدیر و میرزا تقی‌خان نیز به عنوان معلم مشغول به کار شدند.» (کسروی، احمد، ص. ۵۲)

از عبارت‌های "ایرانیان ساکن ترابزون" و "در مدرسه‌ای که مبلغان کاتولیک در ترابزون تأسیس کرده بودند درس خوانده و دیپلم گرفته بودند" چنین برمی‌آید که آقا محمد، پدر تقی‌خان (در برخی مقاله‌ها نام پدر تقی‌خان، محمدعلی نیز نوشته شده است - الف. ش.) در ترابزون زندگی می‌کرده و خانواده‌اش نیز آنجا بوده‌اند؛ در نتیجه فرزندانش نیز در ترابزون متولد شده و نخستین آموزش‌های خود را در آنجا دیده‌اند.

اما انور اوزون (Enver Uzun) در مقاله‌ای که در سال ۲۰۱۱ با عنوان "مدرسه ایرانی در ترابزون و تقی رفعتِ آذربایجانی (۱۹۲۰-۱۸۹۰)" منتشر کرد، می‌نویسد: "تقی رفعت تبریزی در سال ۱۸۹۰ به عنوان فرزند یک خانواده ثروتمند در شهر تبریز متولد شد. او پس از تکمیل تحصیلات ابتدایی خود در تبریز، توسط پدرش آقا محمد تبریزی به استانبول فرستاده شد. رفعت پس از تحصیل در رشته زبان‌های ترکی و فرانسوی در استانبول، زبان ترکی عثمانی را در سطح پیشرفته فرا گرفت. در اشعار او ملی‌گرایی، میهن‌پرستی و آرمان‌های دموکراتیک در اولویت قرار دارند" (اوزون، ۲۰۱۱: ۱۶۵).

انور اوزون پژوهش‌هایی درباره میرزا تقی‌خان رفعت انجام داده و به عنوان ثمره زحماتش، کتاب "میرزا تقی رفعت خان" را در سال ۲۰۱۷ در ترابزون منتشر کرده است (اوزون، ۲۰۱۷). او به بسیاری از ابهامات و پیچیدگی‌های مربوط به مسیر زندگی میرزا تقی‌خان رفعت روشنی بخشیده است.

در بیشتر نوشته‌هایی که در ایران درباره تقی‌خان رفعت نگاشته شده نیز این دیدگاه وجود دارد که او در تبریز متولد شده است. مهندس علیرضا صرافی، از بستگان تقی‌خان رفعت و صاحب‌امتیاز و سردبیر نشریه "دیلماج"، در نامه‌ای که به من نوشت، نام شاعر را "تقی" و نام پدرش را "آقا محمد" ذکر کرده است؛ یعنی خاندان آن‌ها ارتباطی با عنوان "خان" (به معنای طبقه خوانین) نداشته و به دلیل تحصیلات و شغل معلمی‌اش، واژه "میرزا" به ابتدای نام او افزوده شده است.

بندر بزرگ ترابزون عثمانی در دریای سیاه، دروازه اصلی بازرگانان ایرانی به اروپا بود؛ از این‌رو، جامعه بزرگی از مهاجران ایرانی (دیاسپورا) در این شهر حضور داشتند و مدارس خصوصی خودشان در آنجا فعال بود. درباره شمار دقیق فرزندان آقا محمد تبریزی که در ترابزون به تجارت مشغول بود نیز به اطلاعات دقیقی برخورد نکردیم. احمد کسروی می‌نویسد که او شش یا هفت پسر داشت. به گفته مهندس علیرضا صرافی، دختر آقا محمد یعنی خواهر تقی‌خان به نام "نادره خانم" با ژنرال هاشم امینی ازدواج کرده بود. نادره امینی زنی روشنفکر و دارای جهان‌بینی وسیعی بود؛ او برای گسترش جنبش فمینیسم در ایران تلاش کرد و سال‌ها به عنوان مدیر مدرسه دخترانه "پروین" در تبریز فعالیت داشت.

به گفته انور اوزون، او «تحصیلات مدرسه‌ای خود را در مدرسه میرزا تقی‌خان به پایان رسانده»، «آموزه‌های دینی را در مدرسه کاتولیک تبریز فرا گرفته» و «تقی رفعت یک برادر به نام عبدالکریم اچ. فرحان و یک خواهر به نام نادره خانم امین داشته است» (اوزون، انور، ۲۰۱۷: ۳۶). این اطلاعات درباره فرزندان آقا محمد تبریزی نشان می‌دهد که پدر به تحصیل فرزندانش توجه ویژه‌ای داشته است.

درباره او می‌نویسند که تقی‌خان تحصیلات عالی خود را در استانبول به پایان رسانده، مدرک تخصصی دبیری زبان فرانسه را اخذ کرده و پس از رفتن به ترابزون، ابتدا به عنوان معلم و سپس مدیر در مدرسه «ناصری» که توسط ایرانیان تأسیس شده بود، مشغول به کار شده است. محمدعلی صفت نیز در کتاب «داستان‌دوستان» می‌نویسد که تقی‌خان پس از پایان تحصیلاتش در شهر ترابزون، در مدرسه‌ای که توسط ایرانیان تأسیس شده بود و مدتی هم در مدرسه فرانسوی‌ها به تدریس پرداخته است. به گفته او، تقی‌خان در زمانی که در ترابزون بود، به دلیل نگارش مقالات علمی-ادبی در روزنامه‌های پاریس با امضای «یک ایرانی» و فعالیت‌هایش در مدرسه، از سوی کنسول دولت فرانسه در ترابزون مدال افتخار دریافت کرد. اما انور اوزون با شفاف‌سازی این موضوع می‌نویسد: «تقی رفعت در طول اقامت ۲ تا ۳ ساله‌اش در ترابزون، در مدرسه خواهران فرانسوی (Sörler Mektebi) و مدارس تربیت معلم (Ferör Muallimin) خدمت کرده و احتمالاً نه در روزنامه‌های فرانسه، بلکه در روزنامه "L'Orient" (شرق) که به زبان فرانسوی در چاپخانه "اقبال" متعلق به عثمان نوری ایوب‌اوغلو در محله دباغ‌خانه ترابزون منتشر می‌شد، قلم می‌زده است» (اوزون، انور، ۲۰۱۷: ۴۵).»

۲. فعالیت‌های آموزشی و اجتماعی-سیاسی تقی‌خان رفعت در تبریز

تقی‌خان رفعت که در ترابزون به معلمی پرداخته و تجربه آموزشی اندوخته بود، در سال ۱۹۱۶ به تبریز آمد و کار خود را آغاز کرد. حبیب ساهر در مقدمه کتاب «شعر ساهر» این موضوع را چنین به یاد می‌آورد:

«... یک روز صبح، معلمی جوان با چهره‌ای زیبا، لباس سیاه بر تن، کراواتی رنگی بر گردن و کلاهی مخصوص عثمانی‌ها بر سر، وارد کلاس درس ما شد. او تقی رفعت بود. او در سرزمین عثمانی تحصیل کرده و زبان و ادبیات فرانسه تدریس می‌کرد. معلم-شاعر ما به زبان‌های فارسی، ترکی و فرانسه شعر می‌سرود. شعرهای او پیش‌تر در مجله «ادب» که به وسیله شاگردان مدرسه ما تهیه می‌شد، چاپ می‌گردید و بعدها اشعارش را در مجلات دیگر و روزنامه «تجدد» خواندیم. او طرفدار نوگرایی بود. شعرهایی که به فارسی و ترکی در قالبی تازه می‌نوشت، توجه جوانان را جلب کرد. خیلی زود در مدرسه فردوس، شاعرانی پدید آمدند که در سبکی - یا به تعبیر دیگر «فرمی» - با عنوان «مکتب رفعت» می‌نوشتند. از پیروان «مکتب رفعت» می‌توان از احمد خرمی، تقی برزگر و یحیی میرزا دانش (آریان‌پور کنونی) نیز نام برد» (سرداری نیاء صمد، ۱۳۷۷: ۲۶۶).»

حبیب ساهر خود را نماینده «مکتب رفعت» می‌داند و آن میهن‌پرست پرشور را همیشه با احترام یاد می‌کند.

دلیل بازگشت تقی‌خان رفعت به تبریز، اشغال ترابزون توسط روس‌ها بود. تقی‌خان رفعت به معلمی در مدرسه و شعر سرودن اکتفا نمی‌کرد. او با شیخ محمد خیابانی، فریورد عبدالله‌زاده، علی‌اصغر سرتیپ‌زاده و دیگر دموکرات‌ها طرح دوستی ریخت و به عضویت «فرقه دموکرات ایران» درآمد. محمد صدر هاشمی از معاصران او، در صفحه ۱۴۹ جلد اول کتاب «تاریخ جراید و مجلات ایران»، تقی‌خان را چنین توصیف می‌کند:

«رفعت مردی میان‌قد، لاغر، سیاه‌چشم و سیاه‌ابرو، با ظاهری گیرا و نگاهی تیز بود؛ دلی نازک‌تر از گلبرگ، روحی پراحساس و قلبی سرشار از شعله عشق داشت. این انسان که از پیشگامان قیام ملی آذربایجان بود، شیفته شیخ محمد خیابانیِ جاویدان بود» (هاشمی، محمد صدر، جلد اول، ص ۱۴ «دولت ایران که اقتصادش کاملاً فروپاشیده بود و نه تنها توان نگهداری یک ارتش قدرتمند را نداشت، بلکه حتی نمی‌توانست حقوق کارمندانش را به طور منظم و به‌موقع پرداخت کند، بر اساس قراردادی که در ۳۱ اوت ۱۹۰۷ امضا کرده بود، شمال کشور تحت نفوذ روس‌ها و جنوب آن تحت نفوذ انگلیسی‌ها قرار گرفته بود. روشنفکران میهن‌پرست کشور با شیوه حکومتداری دولت و سیاست خارجی آن کنار نمی‌آمدند و در پی یافتن راه‌هایی برای نجات وطن از اسارت بودند.

اما آغاز جنگ جهانی اول وضعیت ایران را بیش از پیش وخیم‌تر کرده بود. روسیه و بریتانیای کبیر که در حال جنگ با دولت عثمانی بودند، یگان‌های ارتش خود را در ایران مستقر کرده بودند. از این هم بدتر، نظامیانی که تحت عنوان مبلغ مذهبی (میسیونر) در مدارس، بیمارستان‌ها و سایر سازمان‌هایی که آن‌ها تأسیس کرده بودند فعالیت می‌کردند، به مسیحیان کشور

آموزش نظامی داده و آن‌ها را مسلح کرده بودند و بدین ترتیب نیروی کمکی برای خود ایجاد کرده بودند. این نیرو نیز به جان اهالی غیرنظامی و بی‌دفاع افتاده بود و بدون در نظر گرفتن زن، پیر و کودک، مسلمانان را به قتل می‌رساند، خانه‌هایشان را غارت کرده و به آتش می‌کشید. نه دولت مرکزی ایران و نه والی تبریز نمی‌توانستند جلوی کشتار مسلمانان توسط گروه‌های مسلح ارمنی و آشوری را بگیرند. برای نجات از این وضعیت، بارها هیئت‌های نمایندگی از منطقه نزد خلیفه، یعنی سلطان عثمانی، فرستاده می‌شد و از او درخواست کمک می‌شد.»

هرچند ارتش‌های روسیه تزاری در جنگ با عثمانی در جبهه دریای سیاه و در خاک ایران به موفقیت‌های بزرگی دست آورده بودند، اما در جبهه ایران شکست خوردند. در ۲۷ ژوئیه ۱۹۱۵، یگان ارتش چهارم به فرماندهی خلیل پاشا، همراه با هنگ سی‌وششم و یک واحد سواره نظام، پس از عبور از اورمیه و صوفیان، وارد تبریز شد. اما آنان نتوانستند مدت زیادی در آنجا بمانند. جامعه‌ای که هنوز از تأثیر جنگ‌های صفوی-عثمانی رهایی نیافته بود، نتوانست از ورود ارتش نجات بخش بهره بگیرد و سازمان یابد. به محض عقب‌نشینی واحدهای نظامی عثمانی، گروه‌های مسلح ارمنی و آشوری بار دیگر به ویران کردن روستاهای مسلمان‌نشین منطقه پرداختند و بر مردم بی دفاع ستم روا داشتند. به نوشته صمد سرداری نیاء، آنان بیش از ۲۰۰ هزار نفر را کشتند، اموالشان را غارت کردند و خانه‌هایشان را به آتش کشیدند.

آشفتگی‌ای که سراسر روسیه را فراگرفته بود، به حاکمیت سه‌صد ساله دودمان رومانوف پایان داد. این وضعیت در میان نیروهای نظامی روس در آذربایجان ایران نیز سردرگمی پدید آورد. اعضای فرقه دموکرات از این فرصت استفاده کرده و بر مزار یکی از رهبران جنبش مشروطه، یعنی میرزا علی‌آقا تبریزی ثقه‌الاسلام، گرد آمدند؛ همان کسی که روس‌ها در ۱ ژانویه ۱۹۱۱ (دهم محرم سال ۱۳۳۰ هجری قمری) در تبریز به دار آویخته بودند. سلام‌الله جاوید می‌نویسد که در سخنرانی‌ها برای ثقه‌الاسلام طلب رحمت شد و قساوت روسیه تزاری علیه آزادی‌خواهان منطقه محکوم گردید. همچنین شخصی به نام قنبروف، از آذربایجانی‌ها (یعنی از آذربایجانِ تحت اشغال روسیه - الف. ش.) که در میان نیروهای مسلح روس حضور داشت، سخنرانی کرد. سخنان او با استقبال خوب اعضای فرقه دموکرات که بر سر مزار گرد آمده بودند، روبه‌رو شد.

از آنجا که اعضای حزب دموکرات فعالیت‌های خود را افزایش داده بودند، برای رساندن صدای خود به مردم به یک روزنامه نیاز داشتند. فرامرز خیابانی اصل، نوه شیخ محمد خیابانی، در خاطراتی که درباره پدربزرگش نگاشته، می‌نویسد که پدربزرگم همراه با فیوضات، عبدالله‌زاده، امیرخیزی و تقی رفعت تصمیم گرفتند جهت بسیج کردن مردم در مبارزه با استبداد و برای دستیابی به اجرای کامل قانون اساسی، دموکراسی، عدالت و برابری حقوق، روزنامه‌ای به نام «تجدد» را که ارگان حزب

دموکرات بود، منتشر کنند. واژه «فمینیسم» در زبان ادبی فارسی برای نخستین بار در این روزنامه دیده می‌شود و چند نویسنده زن نیز فعالانه در آن همکاری داشته‌اند.» (خیابانی اصل، فرامرز، ۲۰۱۱: ۲۱۸)

۳.۱. فعالیت‌های تقی‌خان در روزنامه «تجدد»

نخستین شماره این روزنامه که رهبر فکری آن شیخ محمد خیابانی بود، در ۹ آوریل ۱۹۱۷ منتشر شد. به ابتکار میرزا تقی‌خان رفعت، واژه «تجدد» که معادل عربی واژه فرانسوی رنسانس (Renaissance به معنای نوسازی و تجدید حیات) است، به عنوان نام روزنامه برگزیده شد. «نویسندگان و سردبیران شماره‌های ۱ تا ۱۳ روزنامه، ابوالقاسم فیوضات و ابوالفتح‌خان علوی، مدیر و سردبیر شماره‌های ۵۹ تا ۸۶ میرزا تقی‌خان رفعت، و مدیر و سردبیر شماره‌های ۳۷ تا ۲۰۲ خیابانی بودند.» (میرزایوا جماله، ۲۰۱۱: ۲۰۴).

به عقیده پروانه ممدلی: «تقی‌خان رفعت که ادامه‌دهنده مکتب ادبی “ثروت فنون” در ایران بود، اهدافی چون نوآوری در شعر هم از نظر فرم و هم از نظر محتوا، ساده‌سازی زبان، و دگرگون ساختن مضامین و سیستم شعری شرق را به عنوان مرام ادبی خود برگزید. او در روزنامه “تجدد” که در آن فعالیت می‌کرد، هم‌فکران و هم‌مسلکان خود را یافت... وی با این اقدام، در فرم و محتوای ادبیات تجدد ایجاد کرد و پایه‌گذار شعر نو (سپید/آزاد) شد. او با اشعاری که در روزنامه‌های “تجدد” و مجله “آزادیستان” با نام واقعی خود یا با تخلص فمینا (Femina) به چاپ می‌رساند، و همچنین با مقالات عمیق و پرمحتوایش، یاری‌رسان نزدیک جنبش آزادی‌خواهانه ملی بود.» (ممدلی پروانه، ۲۰۱۱: ۱۸۶، ۱۸۴).

هرچند میرزا تقی‌خان رفعت در انتخابات مجلس شورای ملی نامزد نشد، اما با تمام توان برای برگزاری دموکراتیک انتخابات تلاش کرد. او در شماره ۴۳ روزنامه «تجدد» (۹ ذی‌الحجه ۱۳۳۵ هجری قمری، برابر با ۲۶ سپتامبر ۱۹۱۷ میلادی) می‌نویسد: «رأیی که باید بدهیم، می‌تواند آزادی ما را محدود کند. به این معنا که از لحظه دادن رأی، کنترل کار همچون تیری که از چله کمان رها می شود از دست ما خارج خواهد شد و آزادی و حق خود را از دست خواهیم داد. ما تنها یک ثانیه پیش از رأی دادن و تا همان لحظه کوتاهی که رأی را به صندوق می اندازیم، آزاد و مختاریم. فاصله زمانی میان این دو ثانیه، عمر کوتاه رهایی و آزادی ماست. تنها میوه این زمان کوتاه، رأی ماست. دوستان عزیز من، مرگ و زندگی ما به همین یک رأی بستگی دارد.

«... شهروندان، باید بیدار بود، باید این موضوع را به‌روشنی درک کرد. تقی.» (آذری علی، ۱۹۹۴: ۸۰).

اسلام غریب‌لی هنگام سخن گفتن از فعالیت‌های مطبوعاتی رفعت می‌نویسد: «رفعت تبریزی در دنیای موضوعات اجتماعی احساس آزادی بیشتری می‌کرد. در اشعاری از او که امکان آشنایی با آن‌ها را یافته‌ایم، وی را عمدتاً در قامت فردی ناراضی از جامعه و قوانین خفقان‌آور و در واقع بی‌قانونی‌های آن می‌بینیم. البته این ناراضی بودن هرگز با لحن ناامیدی و بدبینی

همراه نیست. از آنجا که شاعر، صبح درخشان ملت را در مبارزه و تلاش می‌دید، فرزندان میهن را به دوری از یأس و ناامیدی و دفاع از حق خود برای دستیابی به آن فرا می‌خواند.» (اسلام غریب‌لی، ۲۰۱۱: ۱۵۲).

از سوی دیگر، مداخله گران خارجی برای تحقق نقشه‌های خود، از مردمان بومی نیز با مهارت استفاده می‌کردند. مدارس و بیمارستان‌هایی که توسط میسیونرهای مسیحی تأسیس شده بودند، به مراکز سازماندهی و تسلیح آشوری‌ها و ارامنه مسیحی در ایران تبدیل شدند. گروه‌های مسلح ارمنی و آشوری که توسط آن‌ها آموزش نظامی دیده و مسلح شده بودند، تنها به ویران کردن روستاهای مسلمان‌نشین و کشتار بی‌رحمانه مردم در خاک عثمانی بسنده نمی‌کردند، بلکه در منطقه اوزمیه و سلماس نیز مرتکب جنایات بی‌سابقه‌ای می‌شدند؛ روستاها را به آتش می‌کشیدند و به غارت و کشتار مردم می‌پرداختند.

دولت ایران نیز از ترس انگلیسی‌ها و روس‌ها توانایی متوقف کردن این گروه‌های مسلح را که به شهروندان تعدی می‌کردند، نداشت. در مارس ۱۹۱۸، میرزا تقی‌خان رفعت که تحت تأثیر کشتار ترک‌ها و کردهای مسلمان به دست آشوری‌ها و ارامنه مسیحی با کمک نظامیان انگلیسی و روسی در اورمیه قرار گرفته بود، شعر «اورمو یاندی» (اورمیه سوخت) را سرود و آن را در شماره ۲۷ روزنامه «تجدد» منتشر کرد. این شعر که در قالب شعر نو (نیمایی/سربست) سروده شده است را هم از نظر سبک و هم از نظر محتوا، نمونه‌ای از ادبیات دوره جدید می‌دانند. (میرزایوا جماله، ۲۰۱۱: ۲۱۰). احد فرهمند این شعر را به ترکی آذربایجانی [معاصر] این‌گونه برگردانده است:

در ویرانه‌های ستم، اورمیه‌ی بدسِگال

اگر شگفت‌زده، بی‌قرار و زخمی نبود،

فرزندان خود را دیر یا زود،

به جلادان استبداد تسلیم نمی‌کرد.

اورمیه چه زمان از بند ستم رها خواهد شد؟

بر پایه کدام بخت نگون‌سارِ خدایی،

اورمیه سوخت؟

اورمیه روزگاری بهتر از این را چشم به راه بود.

آنجا که اورمیه انقلاب روسیه را به چشم دید،

فریاد تپنده در دلش را به درون بازگرداند

و هنگامی که غریو را در سینه خسته‌اش فرو می‌خورد،

چنین پنداشت:

باز هم باید دشمن دیرین را ببخشاید

دریغ و افسوس، که جوانمردی رخت بربست و گم شد!

اورمیه سوخت.» (کسروی احمد، ۱۹۹۸)

روزنامه «تجدد» مقالات متوالی و پیوسته‌ای درباره به آتش کشیده شدن شهر اورمیه به دست سربازان روس و نیروهای متحد آشوری-ارمنی منتشر می‌کرد. (میرزایوا جماله، ۲۰۱۱: ۲۱۰). در حالی که منطقه اورمیه و سلماس در چنگال مسیحیان اسیر و ویران شده بود، واحدهای نظامی عثمانی به فرماندهی احسان پاشا در ژوئن ۱۹۱۸ وارد منطقه سلماس-خوی شدند. ارتش ارمنی به رهبری آندرانیک اوزانیان که خوی را محاصره کرده بود، در همان نخستین نبرد شکست خورد و عقب‌نشینی کرد. آن‌ها برای نجات خود از هجوم سربازان ترک که در تعقیبشان بودند، تنها به آتش کشیدن پل روی رودخانه ارس بسنده نکردند، بلکه در مسیر خود چند روستا را در کرانه رودخانه (در قلمرو نخجوان امروزی) ویران کرده و اهالی آن را با بی‌رحمی کشتند. با رسیدن واحدهای نظامی عثمانی به یاری مردم نخجوان، گروه تحت فرمان آندرانیک اوزانیان به سمت زنگه‌زور عقب‌نشینی کرد و در آنجا نیز به ویران کردن روستاهای مسلمان‌نشین و نابودی اهالی آن‌ها پرداخت. (سرداری نیا صمد، ۲۰۱۰: ۱۷، شماره ۴).

محمدعلی صفوت، از فعالان فرقه دموکرات، در کتاب «داستان دوستان» می‌نویسد هنگامی که عثمانی‌ها برای نجات مسلمانان ایران از مرگ حتمی آمدند، نظام‌السلطنه (والی آذربایجان)، میرزا تقی‌خان رفعت را که به زبان ادبی تسلط داشت به حضور خواند و از او خواست روزنامه‌ای به زبان ترکی منتشر کند. وقتی تقی‌خان این کار را به سرانجام رساند، تمام مردم او را تشویق و تحسین کردند.

میرزا تقی‌خان رفعت به چاپ اشعار و نگارش مقالات در روزنامه «تجدد» بسنده نمی‌کرد، بلکه در میتینگ‌ها، بخش‌هایی از سخنرانی‌های شیخ محمد خیابانی و دیگران را که خطاب به مردم به زبان ترکی ایراد می‌شد، به زبان فارسی ترجمه کرده و در روزنامه «تجدد» به چاپ می‌رساند. (کندلی غفار، ۲۰۱۱: ۶۷؛ ممدلی پروانه، ۲۰۱۱: ۱۷۹).

روزنامه «تجدد» از انتشار مقالات تند انتقادی ابایی نداشت. مقاله‌ای که درباره شریف‌الدوله (که در سال ۱۹۱۷ به عنوان والی تبریز منصوب شده بود) منتشر شد، نمونه‌ای از این دست است. هرچند در این مقاله از عبارات توهین‌آمیز و سخنان رکیک علیه طرف مقابل استفاده نشده بود، اما تحلیل مقایسه‌ای رویدادها و واقعیت‌های آن دوران، ضربه سنگینی به طرف مقابل وارد می‌کرد. (میرزایوا جماله، ۲۰۱۱: ۲۰۴).

میرزا تقی‌خان رفعت تنها به سردبیری شماره‌های ۵۹ تا ۸۶ روزنامه «تجدد» بسنده نکرد؛ او در سخت‌ترین و پرتنش‌ترین روزها توانست مجله علمی، نظری و سیاسی سازمان جوانان فرقه دموکرات آذربایجان به نام «آزادیستان» را نیز منتشر کند.

با وجود آنکه برنامه‌ریزی شده بود این مجله (که به موضوعات استقلال، زبان و ادبیات می‌پرداخت) ماهانه دو شماره منتشر شود، اما در مجموع تنها ۴ شماره از آن فرصت انتشار یافت (تاگی‌یوا شوکت، ۱۹۹۰). سردبیری شماره‌هایی که در تاریخ‌های ۶ ژوئن، ۵ ژوئیه و ۱۲ اوت ۱۹۲۰ منتشر شدند، بر عهده میرزا تقی‌خان رفعت بود.»

۳.۲ .مبارزه در راه ادبیات نو

در پیشاپیش مبارزات ایدئولوژیک، شیخ محمد خیابانی و میرزا تقی‌خان رفعت قرار داشتند. این مبارزه تنها به عرصه سیاست محدود نمی‌شد. جماله میرزایوا می‌نویسد که در دنیای ادبی، دو جبهه پدید آمده بود که با یکدیگر مبارزه می‌کردند. در این کارزار، طرفداران سنت، فاصله گرفتن از سبک کلاسیک را نمی‌پذیرفتند و ادبیاتی را که با سبک جدید در حال شکل‌گیری بود — به‌ویژه ادبیات منظوم را — نقد می‌کردند. با نفوذترین تشکلِ طرفداران ادبیات کلاسیک، انجمن ادبی «دانشکده» بود که ملک‌الشعراء بهار آن را بنیان نهاده و رهبری می‌کرد. روزنامه «تجدد» نیز به عنوان مدافع نوگرایی در ادبیات وارد میدان شد؛ این روزنامه کهنگی را نمی‌پذیرفت و کسانی را که توان گسستن از سنت‌ها را نداشتند، به‌شدت نقد می‌کرد. مقالات اصلی مربوط به نقد ادبی در روزنامه «تجدد» متعلق به تقی رفعت بود. او به زبان‌های فارسی، ترکی و فرانسوی شعر می‌سرود و یکی از پایه‌گذاران «شعر نو» در ادبیات ایران به شمار می‌رفت. رفعت با اشعاری که در «تجدد» و «آزادیستان» با نام واقعی خود یا با تخلص «فمینا» (Femina) به چاپ می‌رساند، و همچنین با مقالات عمیق خود، یاری‌رسان جدی جنبش آزادی‌بخش ملی بود. (میرزایوا جماله، ۲۰۱۱: ۲۰۴؛ ادبیات آذربایجان جنوبی...، ۱۹۸۳: ۱۶۲، جلد دوم).

میرزا تقی‌خان رفعت تنها خواهان تغییرات فرمی در ادبیات نبود، بلکه می‌کوشید به دگرگونی در محتوا نیز دست یابد. او دیدگاه خود را در بیانیه مدرنیست‌ها این‌گونه بیان می‌کند:

«هم‌سنگران عزیز، ما در دوران دشوارِ یک انقلاب ادبی به سر می‌بریم. آنچه ما می‌خواهیم، چیزی کمتر از آفرینش یک دوران مدرن در ادبیات و در دنیای اندیشه و هنر نیست. تغییر دادن وضعیت کهنه اما همچنان مسلط، و جایگزین کردن آن با وضعیتی نوین و مدرن... زبان، ابزاری برای بیان افکار و احساسات انسان است. اگر بتوانیم ادعا کنیم که اندیشه‌ها و احساسات بشری در طول هزاران سال هیچ تغییری را نمی‌پذیرند، آنگاه تغییر زبان نیز ممکن است بیهوده باشد. اما آشکار است که مدرنیته فکری و ادراکی، مدرنیته ادبی را ایجاب می‌کند.

میرزا تقی‌خان رفعت، که یکی از کسانی بود که به جنبشی موسوم به «تجدد ادبی» و «انقلاب ادبی» در ایران نیرویی نیرومند بخشید و از پایه‌گذاران شعر نو، که در ادبیات دموکراتیک فارسی «شعر نو» نامیده می‌شود، به شمار می‌رفت، می‌نویسد: «این حقیقتی روشن و آشکار است که اندیشه نو و احساسات نو، در ادبیات نیز نوسازی را طلب می‌کند. به بیان دقیق‌تر، نوسازی ادبی، یعنی نوسازی در شیوه تفکر و بیان، تنها گواهِ نو بودن اندیشه‌ها و احساسات است.

شعری با عنوان «تجدد در ادبیات» (رنسانس) که در شماره ۵۶ روزنامه «تجدد» با امضای «محمد سرافزاده (تقی)» منتشر شده، نشان می‌دهد که رفعت نوشته‌های خود را با امضاهای گوناگون به چاپ می‌رسانده است. همچنین شعر «زنده‌باد مساوات» او که در شماره ۲۴ روزنامه «تجدد» منتشر شد، در مدت کوتاهی به سرودی ملی تبدیل گشت. در این شعر آمده است.

باری دیگر بخت ما فرا رسید،

آرزوی ما برآورده شد،

چه آینده روشن و درخشانی داریم،

زنده باد استقلال ما،

زنده باد آزادی،

زنده باد مساوات!

مایه فخر و شرف ما،

همه آفاق ما روشن باد،

سرزمین ما آزاد باشد،

ییلاق ما، قشلاق ما،

زنده باد آزادی،

زنده باد مساوات!

ملت، همه برادران ما هستند،

فتح و ظفر، یار و همراه ماست،

دست خود ما، سرنوشت خود ما،

خاک ما، کوه و سنگ ما،

زنده باد آزادی،

زنده باد مساوات!

برادرانم، غیرت کنید،

برای آموزش همت کنید،

تا کی فقط عبرت خواهید گرفت؟

کسب شرف کنید، رفعت یابید،

زنده باد آزادی،

زنده باد مساوات!

همچنین:

«میرزا تقی‌خان رفعت که تحت تأثیر جریان رمانتیسم در فرانسه، به زبان‌های ترکی، فارسی و فرانسوی شعرها و نمایشنامه‌هایی می‌نوشت، آثاری چون «ای جوان ایرانی»، «زنان»، «برخیز» و جز آن از او تا امروز باقی مانده است. نمایشنامه منظوم او با عنوان «خسرو پرویز» شهرت بیشتری داشت. هنگامی که خانه او نیز مانند خانه بیشتر اعضای فرقه دموکرات ویران شد، بسیاری از آثارش از میان رفت.»

۳.۲ .در مسیرهای نوسازی حزب دموکرات

اختلاف میان شیخ محمد خیابانی و هوادارانش با خط‌مشی‌ای که کمیته مرکزی فرقه دموکرات مستقر در تهران و نیز مخبرالسلطنه هدایت، که رهبری حزب را در دست داشت، دنبال می‌کردند، روزبه‌روز عمیق‌تر می‌شد. زیرا هیئت رهبری حزب دموکرات، بیش از آنکه همچون افرادی با اندیشه دموکراتیک رفتار کنند، مانند کارگزاران حکومت ارتجاعی عمل می‌کردند.»

تضادهای درون حزب رفته‌رفته عمیق‌تر می‌شد. غلام محمدلی در کتاب «خیابانی» که در سال ۱۹۴۹ در باکو منتشر کرد، می‌نویسد: «خیابانی و یارانش (حاجی محمدعلی بادامچی، میرزا تقی‌خان رفعت ــ که این شخص پس از کشته شدن خیابانی خود را کشت ــ زین‌العابدین قیامی، میرزا ابوالقاسم فیوضات، میرزا علی هیئت، میرزا رسول کاظمی، میرزا اسماعیل نوهری، محمدعلی صفوت، میرعلی‌خان پزشک، میرزا علی‌نقی گنجوی و دیگران) تصمیم گرفتند کنفرانس ایالتی فرقه دموکرات را تشکیل دهند.

این کنفرانس در آوریل ۱۹۱۷ برگزار شد. در نشست تأسیس کمیته ایالتی فرقه دموکرات، ۴۸۰ نفر از مناطق مختلف آذربایجان جنوب ارس شرکت کردند. پس از چند روز بحث و گفت‌وگو، قطعنامه‌ای هفت‌ماده‌ای تصویب شد. در این نشست اعلام شد که فرقه دموکرات آذربایجان تشکیل شده و افرادی چون شیخ محمد خیابانی، میرزا اسماعیل نوبری، محمدعلی بادامچی، میرزا تقی‌خان رفعت، احمد کسروی، دکتر زین‌العابدین‌خان، سلطان‌زاده، زین‌العابدین قیامی، نورالله‌خان یکانی، میرزا علی هیئت و دیگران به رهبری آن انتخاب شده‌اند. (رحیملی (بیژه) اکرم، ۲۰۱۱: ۱۲۷).

نه والی تبریز و نه کمیته ایالتی فرقه دموکرات که تازه شکل گرفته بود، نتوانستند از کشتار مسلمانان به دست واحدهای ارمنی و آشوری در اورمیه، سلماس و اطراف خوی جلوگیری کنند. افزون بر این، دسته مسلح آندرانیک اوزانیان، که همراه

روس‌ها علیه ارتش عثمانی می‌جنگید، به‌همراه آوارگان وارد منطقه شد. برای حمایت از مسلمانان و مجازات دسته آندرانیک اوزانیان، که در ایجاد آشوب در کشور، کشته شدن هزاران نفر و ویرانی صدها روستا نقش داشت، نیروهای نظامی عثمانی به فرماندهی علی‌احسان پاشا در ۱۸ ژوئن ۱۹۱۸ به نزدیکی تبریز رسیدند.

در ۲۵ سپتامبر ۱۹۱۸، علی‌احسان پاشا و واحدهای نظامی‌اش بنا به خواست مردم وارد تبریز شدند و با استقبال و تشویق فراوان روبه‌رو گشتند. شاهزاده قاجار، محتشم‌السلطنه، نیز ورود ارتش عثمانی را ستود و کار خود را به‌عنوان والی آغاز کرد. سپس از آنجا برای اداره قره‌داغ فرستاده شد. برای سازمان‌دهی اداره منطقه، تشکیلاتی به نام «اتحاد اسلام» تأسیس شد. یوسف ضیا آخوندزاده (برادر بزرگ عبدالله شاعر ــ ا.ش.)، میرزا تقی‌خان و دیگران از جمله بنیان‌گذاران این تشکیلات بودند. میرزا تقی‌خان همچنین در ارتش عثمانی وظیفه مشاورت را بر عهده داشت (۰۸.۰۶ تا ۰۱.۱۰.۱۹۱۸). شیخ محمد خیابانی، میرزا اسماعیل نوبری و محمدعلی‌آقا بادامچی که از ورود ارتش عثمانی ناراضی بودند، بازداشت و به اورمیه و از آنجا به قارس فرستاده شدند. (اوزون انور، ۲۰۱۷: ۱۹-۲۰).

احمد کسروی در اشاره به دلخوری میان فعالان حزب می‌نویسد که شیخ محمد خیابانی، تقی رفعت، م.ا. نوبری و دیگران به زبان ترکی اهمیت می‌دادند، در پی تقویت انجمن ایالتی بودند و خواهان خودمختاری گسترده برای آذربایجان در چارچوب ایران بودند. آنان می‌خواستند مبارزه برای اداره دموکراتیک کشور را با تغییرات سخت‌گیرانه و اساسی پیش ببرند. اما این خواسته، مورد پسند همه اعضای فرقه دموکرات ایران نبود. بسیاری از اعضای حزب این موضوع را به منزله تجزیه کشور ارزیابی می‌کردند. «یکی از تصمیم‌هایی که ما گرفته بودیم این بود که گفت‌وگوها در جلسات حزب به زبان فارسی انجام شود و یکی از مطالبات اصلی حزب نیز این باشد که در آذربایجان زبان فارسی رواج یابد... جلسه ما پایان یافت. چند روز بعد، خیابانی و نوبری از بازداشت رهایی یافتند و به تبریز بازگشتند. از دیدارها، گفت‌وگوها و مذاکرات روشن شد که خیابانی از اقدامات و کارهای ما دلخور است.» (کسروی احمد، ۱۹۹۸)

«فرقه دموکرات آذربایجان از همان روزهای نخست تشکیل، به دو گروه «انقلابیون» و «منتقدان» تقسیم شد. در گروه «انقلابیون»، افرادی چون شیخ محمد خیابانی، علی‌اصغر سرتیپ‌زاده، میرزا تقی‌خان رفعت، فریورد عبدالله‌زاده و دیگران قرار داشتند. در گروه «منتقدان» نیز سید احمد کسروی، دکتر زین‌العابدین‌خان، میرزا علی هیئت، میرزا باقر طالعی، سلطان‌زاده ــ که از ارمنیان باکو بود ــ و دیگران عضویت داشتند. حاجی محمد بادامچی، سخنگوی گروه «انقلابیون»، خواسته‌های آنان را چنین توضیح می‌دهد: «هدف ما انجام اصلاحات در کشور است؛ گسترش شبکه‌های معارف، ایجاد ارتشی منظم و خدمتگزار مردم، رونق بخشیدن به اقتصاد، پیشبرد صنعت ملی، و بر سر کار آوردن دولتی که بتواند به سود ملت فعالیت کند و به هرج‌ومرج و خان‌خانی در کشور پایان دهد و در همه‌جای مملکت به آبادانی توجه داشته باشد.»

احمد کسروی بعدها می‌نویسد: «حتی پیش از آغاز جنبش خیابانی نیز ما با او توافق نداشتیم. پس از آنکه در نتیجه این جنبش دولت تشکیل شد، این نارضایتی به دشمنی تبدیل شد.» (کسروی احمد، ۲۰۱۱: ۱۳۰) علی‌اصغر سرتیپ‌زاده، میرزا تقی‌خان رفعت، فریورد عبدالله‌زاده و هوادارانشان از خیابانی می‌خواستند که دست به اقدامات سخت‌گیرانه بزنند. اما شیخ محمد، که روشنفکری دموکرات‌منش و میانه‌رو بود، به این کار تن نداد. (جاوید سلام‌الله، ۲۰۱۱: ۷۹).

انور اوزون، هنگام بحث از موضع احمد کسروی، از نوشته‌های او چنین نقل می‌کند: «عثمانی‌ها هر جا می‌رفتند، نخست در آنجا سازمانی به نام «اتحاد اسلام» ایجاد می‌کردند... در تبریز نیز بسیاری را گرد آوردند و حزبی تشکیل دادند. بسیاری از آشنایان من، از جمله میرزا علی هیئت، به آن حزب پیوستند. اما من بیرون از حزب ماندم (یعنی نخواستم وارد حزب شوم)... شگفت‌آور است که بعضی‌ها از حکم‌آوار (نام محله‌ای که کسروی در آن زندگی می‌کرد) نزد عثمانی‌ها رفته و درباره من جاسوسی کرده بودند. این‌ها از یاران خیابانی بودند.» (اوزون انور، ۲۰۱۷: ۲۸).

نکته جالب اینجاست که احمد کسروی شکایت می‌کند که افراد خیابانی درباره او نزد عثمانی‌ها جاسوسی کرده‌اند. اگر این ادعا حقیقت داشت، عثمانی‌ها باید او را بازداشت می‌کردند. این پرسش پیش می‌آید که چرا به‌جای احمد کسروی، شیخ محمد خیابانی را بازداشت کردند و به اورمیه و سپس به قارص فرستادند؟ برخلاف ادعاهای احمد کسروی، ورود عثمانی‌ها مسلمانان را از کشتار آسوری‌ها و ارمنی‌ها نجات داد. با این همه، اعضای گروه «منتقدان» پیوسته علیه عثمانی‌ها تبلیغ می‌کردند، آنان را اشغالگر می‌خواندند و برای اثرگذارتر کردن تبلیغات خود در میان متعصبان، به تحریک تبعیض و تعصب دامن می‌زدند. آنان حتی تقی رفعت را متهم می‌کردند که «به سرباز اشغالگر عثمانی تملق گفته» و «به خواست خلیل پاشا با انتشار روزنامه «آذرآبادگان» به زبان ترکی، در خدمت سیاست عثمانی قرار گرفته است.» (اوزون انور، ۲۰۱۷: ۲۱).

تورج آتابکی می‌نویسد که دموکرات‌های آذربایجان با استقبال از انقلاب روسیه در سال ۱۹۱۷، «در کنار مبارزه برای دموکراسی در سرزمین خود، با احترام به حاکمیت بنیادی دیگر ملت‌ها، کمیته ایالتی حزب را برای ایجاد روابط دوستانه متقابل با همان گروه‌های فعال در روسیه تأسیس کردند.» اما دیری نپایید که اقدام‌های سیاسی همان انقلابیون در آن سوی رود ارس، دموکرات‌های آذربایجانی را واداشت تا در روابط خود با همسایه بزرگشان با احتیاط و هوشیاری بیشتری رفتار کنند. (آتابکی تورج، ۲۰۰۲: ۷۲).

خیابانی، تقی‌خان رفعت و دیگر کسانی که در پیرامون او بودند، نظر مساعدی به سوسیال‌دموکرات‌ها ــ به‌ویژه گروهی از آنان که بلشویک نامیده می‌شدند ــ و نیز به همه گروه‌هایی که با حمایت روس‌ها سازمان یافته بودند، نداشتند. زیرا اکثریت اعضای این گروه‌ها را ارمنی‌ها تشکیل می‌دادند. آنان به‌جای مبارزه سیاسی، به کشتار گسترده مسلمانان و غارتگری دست می‌زدند. نسل‌کشی‌های اورمیه و سلماس، رسیدن بازماندگان کشتار قفقاز به تبریز و مرند، و تغییر مکرر مواضع بلشویک‌ها،

در میان مردم نگرشی منفی نسبت به این گروه‌ها پدید آورده بود. از همین‌رو، بخشی از بلشویک‌های تبریز گریخته بودند و بخشی دیگر به کنسولگری آلمان، که «به بلشویک‌ها کمک می‌کرد»، پناه برده بودند. دولت دموکراتیک تبریز، کنسولگری آلمان را که انبار بزرگی از سلاح و مهمات در آنجا قرار داشت، محاصره کرد و خواستار تسلیم بلشویک‌ها شد. وقتی کنسولگری آلمان اعتراض کرد، محاصره ادامه یافت. این محاصره ۴۵ روزه به تیراندازی متقابل و کشته شدن کنسول آلمان انجامید. سرانجام بلشویک‌ها ناچار شدند سلاح‌ها را تحویل دهند و تسلیم شوند. (توحیدی-رستموا، سولماز، ۲۰۱۱: ۱۰۹).

شاخه «انقلابیون» در فرقه دموکرات آذربایجان نه‌تنها از همکاری با بلشویک‌ها، بلکه از همکاری با همه نیروها پرهیز می‌کرد و به آنان همچون نیروهای مداخله‌گر می‌نگریست. حتی زمانی که کوچک‌خان، رهبر قیام گیلان که به نام جنبش جنگل شناخته شد، به خیابانی برای همکاری مشترک با هدف بازگرداندن قانون اساسی در ایران پیشنهاد داد، شیخ محمد خیابانی به او گفت: «میان تو و وثوق‌الدوله چه تفاوتی هست؟ او می‌خواهد ایران را با نیروی انگلیس اداره کند و تو می‌خواهی همین کار را با پشتیبانی روس‌ها انجام دهی.» (آتابکی تورج، ۲۰۰۲: ۷۳).

در تبریز پیوسته میتینگ برگزار می‌شد و فعالیت سیاسی مردم روزبه‌روز افزایش می‌یافت. در عصر دوشنبه ۲۳ دسامبر ۱۹۱۷، میتینگی که در باغ روزنامه «تجدد» برگزار شد، با سخنرانی افتتاحیه میرزا تقی‌خان رفعت آغاز گردید. او در این گردهمایی، وضعیت دشوار آذربایجان را تحلیل کرد و سخنان خود را با فراخوان‌هایی پرشور، الهام‌بخش و سرشار از امید به آینده به پایان رساند. این امر روحیه مبارزاتی شرکت‌کنندگان را تقویت کرد. (آذری علی، ۱۹۹۴: ۱۰۵).

در زمانی که واحدهای نظامی روس در میانه و روستاهای اطراف مرند سرگرم غارت بودند و انبارهای آذوقه تبریز را به یغما می‌بردند، فرقه دموکرات آذربایجان در زمستان ۱۹۱۸، هنگامی که آذربایجان با قحطی حتمی روبه‌رو شده بود، میان مردم غله توزیع کرد و تدابیر دیگری نیز اندیشید. این اقدامات بر اعتبار و نفوذ خیابانی و یارانش افزود.»

۳.۳ .پیروزی دموکرات‌های آذربایجان در انتخابات و قیام تبریز

هنگامی که در ماه‌های اوت و سپتامبر ۱۹۱۹ انتخابات مجلس چهارم ایران برگزار می شد، اگرچه میرزا تقی‌خان رفعت خود نامزد نشد، اما به‌عنوان نماینده حزب دموکرات، پیوسته با رأی دهندگان دیدار می‌کرد، سخنرانی های پرشور انجام می‌داد و با نوشتن مقاله در روزنامه‌ها، رأی دهندگان را به حمایت از نامزدهای دموکرات تشویق می کرد. اقدامات تشکیلاتی مؤثر، ثمر داد؛ از نه کرسی نمایندگی تبریز و حومه، شش کرسی را هواداران فرقه دموکرات به دست آوردند. این امر دولت ایران را به شدت نگران کرد. (آتابکی تورج، ۲۰۰۲: ۷۳).

رهبری نمایندگان منتخب حزب در مجلس ملی بر عهده خیابانی بود. آن‌ها با ارسال تلگرافی به تهران اعلام کردند که به دلیل قرارداد تسلیم طلبانه دولت وثوق الدوله با انگلیسی‌ها، در مجلس ملی حضور نخواهند یافت. اعتراضات در تبریز افزایش

یافت و میتینگ‌ها بیشتر شد. کابینه وثوق‌الدوله که تایید نشده بود و در میان مردم نفرت بر می‌انگیخت، ناچار به استعفا شد. مشیرالدوله بر کرسی نخست‌وزیری نشست. او نیز سعی کرد با نامه‌نگاری، رهبران فرقه دموکرات آذربایجان را متقاعد کرده و از قیامی که انتظار می‌رفت، جلوگیری کند. بخشی از مخالفان در درون فرقه دموکرات به طرفداری از دولت جدید برخاستند. گروهی متشکل از چهل و سه پلیس تحت رهبری دو افسر سوئدی ــ اویرلنگ و فوکلون ــ که وثوق‌الدوله به بهانه «تقویت حاکمیت دولت مرکزی» و «سازمان‌دهی مجدد ادارات پلیس در آذربایجان» فرستاده بود، نتوانست آذربایجان را آرام کند. تضاد میان اداره پلیس و رهبران فرقه دموکرات بیش از پیش عمیق‌تر شد. (رحیم‌لی (بیژه) اکرم، ۲۰۱۱: ۱۲۷؛ آتابکی تورج، ۲۰۰۲: ۷۰).

دموکرات‌ها دریافتند که قیام اجتناب ناپذیر است. از این رو، برای رهبری قیام، «هیئت اجتماعیه» را پایه گذاری کرده و بیانیه‌ای را منتشر کردند که در آن خواسته های «صلح اجتماعی و نظم و قانون» و «احیای قانون اساسی در ایران» منعکس شده بود(ASE, 1976: 235 و تورج آتابکی، ۲۰۰۲: ۷۰). شیخ محمد خیابانی به‌عنوان رئیس، و میرزا تقی‌خان رفعت، زین‌العابدین قیامی و دیگران به‌عنوان اعضای این تشکیلات نوپا انتخاب شدند. قیام از همان روز نخست با استقبال گرم توده‌های مردم روبه‌رو شد. در نتیجه تبلیغات پیشین، نیروهای مسلح گوناگون دولت نیز به صف قیام‌کنندگان پیوستند. نظم و انضباط شدیدی میان قیام‌کنندگان حاکم بود. «همان‌طور که خیابانی گفته است، با آغاز این قیام که پس از هشت ماه آمادگی جدی تحقق یافت، جنبش آزادی ملی در آذربایجان جنوبی وارد مرحله نوینی شد.» (تقیوا شوکت، ص ۴۸)

در ۷ آوریل ۱۹۲۰، خیابانی در میتینگی در تبریز گفت: «امروز رسماً به جهانیان اعلام می‌کنیم که ما علیه دولتی که قرارداد چپاولگرانه وثوق‌الدوله و انگلیسی‌ها (اشاره به قرارداد ۱۹۱۹ است - ا.ش) را امضا کرده، قیام کرده‌ایم و... نام آذربایجان را به آزادیستان تغییر داده و از امروز این نام را به‌عنوان نام رسمی اعلام می‌کنیم.» (تقیوا شوکت، ص ۴۸).

اعضای گروه «منتقدان» ــ سید احمد کسروی، دکتر زین العابدین‌خان، میرزا علی هیئت، میرزا باقر طالعی، سلطان‌زاده که از ارمنیان باکو بود و دیگران ــ مخفیانه نزد عین الدوله، والی تبریز، رفته و ابراز نگرانی کردند که «انقلابیون» قصد تجزیه کشور را دارند، برای نوشتن و خواندن به زبان مادری تلاش می کنند و از اصلاحاتی که قصد اجرای آن را دارند، بیمناک بودند و اعلام کردند که این امر به فروپاشی ایران منجر خواهد شد. آنان خواستار اجازه برگزاری «بست» (تحصن) علیه هواداران خیابانی شدند.»

۴ .تشکیل دولت ملی در تبریز

با سرکوب جنبش جنگل، سیاست اشغالگرانه انگلیسی‌ها آشکارتر شد. آنان با هدف تبدیل ایران به مستعمره‌ای همانند هند، در ۹ اوت ۱۹۱۹ با وثوق‌الدوله، نخست‌وزیر ایران، قراردادی منعقد کردند. این قرارداد، هیجان و خشم مردم را بیش از پیش برانگیخت. سرانجام، جنبش آزادی‌خواهانه ملی به رهبری شیخ محمد خیابانی آغاز شد.

شیخ محمد خیابانی در سخنرانی خود در میدان عالی‌قاپوی تبریز گفت: «من امروز به تمام جهان اعلام می‌کنم که ما علیه دولت وثوق‌الدوله که با انگلیسی‌ها قرارداد بسته است، قیام کرده‌ایم.» در همان روزها، میرزا تقی‌خان رفعت تنها در فعالیت‌های تشکیلاتی و مبارزه فکری ـ سیاسی دوشادوش خیابانی نبود، بلکه با شعرهایش نیز پرچم قیام را برافراشت و مردم خود را به مبارزه فراخواند. او نوشت:

از جای برخیز، ای فرزند وطن، و به آسمان بنگر،

رنگ افق از خورشید است، ببین چگونه به خون گراییده است.

برخیز و با چهره‌ای خندان، سرخیِ سپیده‌دم گشوده را سلام کن،

برخیز که هنگام کار فرارسیده است، در انتظار آن صبح مباش.

برخیز و با گام‌های بلند به پیش برو و کار را آغاز کن،

بدان که نومیدی، تو را همیشه نابود خواهد کرد

بدان که در پیش رویت، نبردی در انتظار توست،

وطنِ عزیزت هر لحظه تو را به سوی فردا فرا می خواند...

فصلی تازه آمده است، بهار نسل نو فرا رسیده،

بنگر که باغ‌ها و باغچه‌ها چه اندازه بارور شده‌اند.

برخیز که خوشبختی، خود خندان به پیشوازت آمده است،

برخیز، قامتت را راست کن و چون رستم به میدان درآی.

سینه‌ات را چون زال در برابر کمان بگذار و تیر بیفکن،

بنگر که این زندگی اکنون تو را به روزهای خوش فرا می‌خواند.

هیئت اجتماعیه، چون دید دولت تهران به خواست مردم اعتنایی ندارد، دولت تازه‌ای تشکیل داد. آنان شروع کردند به برکنار کردن کارگزاران و نظامیانی که از تهران فرستاده شده بودند و دور ساختنشان از تبریز. نایب‌الایاله امین‌الملک، رئیس امور مالی ترجمان‌الدوله و دیگران به‌آسانی تبریز را ترک کردند. بر اثر بی‌تجربگی رهبران قیام، ترجمان‌الدوله پول‌های خزانه

دولتی را نیز با خود برد. به این ترتیب، دولت جدید از همان روز نخست با دشواری اقتصادی روبه‌رو شد. (تقی‌یوا شوکت، ص ۵۴).

در تبریز، افزون بر نیروهای ارتجاعی و سلطنت‌طلبی که هیچ تغییری را نمی‌خواستند، چهار حزب سیاسی نیز فعالیت داشتند: دموکرات‌ها، (بلشویک‌ها)، «بی‌جزان» (حزبی که با کمک شورای نمایندگان سربازان روسیه پدید آمده بود) و حزب سوسیالیست ارمنی. (توحیدی ـ رستموا، سولماز، ۲۰۱۱: ۱۱۳) اما هیچ‌یک از این احزاب در تبریز به اندازه فرقه دموکرات قدرت نداشتند. از همین رو، هنگامی که خیابانی در ۲۴ ژوئن ۱۹۲۰ تشکیل دولت ملی را اعلام کرد، هیچ نماینده‌ای از آن احزاب نتوانست وارد دولت جدید شود. خیابانی از «دولت ملی» بیش از آنکه ملی‌بودن به معنای قومی یا جدایی‌طلبانه را در نظر داشته باشد، مردمی‌بودن آن را مراد می‌کرد. (آتابکی تورج، ۲۰۰۲: ۷۰) این دولت نمی‌خواست از ایران جدا شده و مستقل عمل کند؛ بلکه خواهان خودمختاری گسترده در چارچوب ایرانی دموکراتیک بود.

هیئت رئیسه دولت ملی که شیخ محمد خیابانی تشکیل داده بود، از ۲۰ نفر تشکیل می‌شد. در میان آنان محمدعلی بادامچی تاجر، هاشم نیسائی، محمود امینِ ملک‌دار، میرزا تقی‌خان رفعت، اسماعیل امیرخیزی، ابوالقاسم فیوضات از روشنفکران، نورالله‌خان یکانی، نصرت‌الله نیساری، زین‌العابدین قیامی از شرکت‌کنندگان انقلاب مشروطه و دیگر کهنه‌سربازان انقلاب حضور داشتند. این امر نشان می‌دهد که هنگام تشکیل دولت، به لایه‌های اجتماعی مختلف توجه شده بود. (رحیم‌لی (بیژه) اکرم، ۲۰۱۱: ۱۳۴).

تقی‌خان رفعت در فرقه دموکرات و در دولت ملی، وظیفه معاونت خیابانی و مشاورت در امور فرهنگی و آموزشی را بر عهده داشت.

بلشویک‌ها که می‌خواستند از اوضاع تبریز بهره‌برداری کنند، به شیخ محمد خیابانی پیشنهاد «کمک نظامی» دادند. اما رهبران دولت ملی این پیشنهاد بلشویک‌هایی را که رشت و انزلی را تصرف کرده بودند، رد کردند. آنان به‌خوبی می‌دانستند که پس از «کمک نظامی»، «کمک ایدئولوژیک» نیز از راه خواهد رسید. (توحیدی ـ رستموا، سولماز، ۲۰۱۱: ۱۰۹).

فرقه دموکرات آذربایجان که کمک بلشویک‌ها را نپذیرفته بود، همچنین اعتراض خود را به سلطه انگلیس در جنوب و شرق ایران نیز اعلام می‌کرد. در تبریز، مکرر شعارهای ضدانگلیسی سر داده می‌شد. در یکی از فراخوان‌هایی که در شهر پخش شده بود، آمده بود: «ای جوانان جنوب، شما خائن به وطن نیستید. شما با مادری که روزهای سختی را می‌گذراند دشمنی نمی‌کنید. به تشکیلات پلیس انگلیس نپیوندید! آنان که در ایران از دموکراسی دفاع می‌کنند، هرگز خائنان به وطن را فراموش نخواهند کرد!» این‌گونه شعارها و فراخوان‌ها انگلیسی‌ها را سخت نگران می‌کرد. (آذری علی، ۱۹۹۴: ۸۲).

در شامگاه دوشنبه ۲۵ ژوئیه ۱۹۲۰، در یک میتینگ، شیخ محمد خیابانی و میرزا تقی‌خان رفعت سخنرانی کردند. در پایان این گردهمایی که با شعارهای «زنده باد دموکراسی!» و «زنده باد خیابانی!» خاتمه یافت، خیابانی عفو عمومی گسترده‌ای برای زندانیان سیاسی اعلام کرد. (آذری علی، ۱۹۹۴: ۲۲۷)»

۵ .اقداماتی که برای برچیدن دولت ملی انجام شد

مهدی‌قلی‌خان مخبرالسلطنه هدایت به‌عنوان والی تبریز فرستاده شد. شیخ محمد خیابانی خود برای مذاکره با مخبرالسلطنه هدایت ــ که می‌کوشید خود را دموکرات نشان دهد ــ نرفت و سید علی محققی و حاجی محمدعلی بادامچی را به نمایندگی فرستاد. نمایندگان دولت ملی به او پیشنهاد کردند که بازگردد، اما او با اصرار در تبریز ماند، در «باغ شاهزاده» با میشیتچ، فرمانده نیروهای قزاق، مخفیانه مذاکره کرد و میرزا حسین‌خان هاشمی ماژور، فرمانده قوای گارد دولت ملی و داماد باقرخان سالار ملی، را به سوی خود کشاند. (جاوید سلام‌الله، ۲۰۱۱: ۸۲) در همان روزها، نیروهای اصلی مسلح دولت ملی در قره‌داغ با نیروهای مسلح تحت فرمان امیر ارشد درگیر جنگ بودند. (آذری علی، ۱۹۹۴: ۶۵) در چنین روزهای پرتنشی، میرزا حسین‌خان هاشمی ماژور به بهانه «مبارزه با راهزنان اطراف»، دسته‌ای ۸۰۰ نفره از ژاندارم‌ها را با خود به سوی بَسمینج برد. بدین‌سان، آخرین نیروهای مسلح دولت ملی نیز از مرکز خارج شدند و در تبریز تنها بریگاد قزاق ایران باقی ماند؛ بریگادی که به دولت تهران وفادار بود. (محمدلی غلام، ۲۰۱۱: ۴۲) ..

قزاق‌ها به دستور والی، بامداد ۱۲ سپتامبر به مقر دولت ملی در عالی‌قاپو و نیز به خانه‌های رهبران دولت یورش بردند. دولت ملی که در آذربایجان با پشتیبانی مردم و بی‌آنکه حتی به مرگ یک انسان بینجامد تشکیل شده بود، با زور اسلحه سرنگون شد. حکومت و نیروهای نزدیک به آن کوشیدند نابودی بیرحمانه مرکز دولت ملی را ــ که خواهان حقوق خودمختاری بود ــ پنهان کنند. مخبرالسلطنه در خاطرات خود نوشت که شیخ محمد خیابانی «در زیرزمین خانه‌اش دست به خودکشی زد» (آتابکی تورج، ۲۰۰۲: ۲۲۷)، و احمد کسروی نیز نوشته است که میرزا تقی‌خان رفعت در روستاهای ارونق، چون نتوانست از سوارانی که برای دستگیری‌اش آمده بودند بگریزد، خود را با گلوله کشت. (کسروی احمد، ۲۰۱۱: ۱۷۲) اما ده‌ها خاطره و سند دیپلماتیک که بعدها منتشر شد، آشکار می‌کند که مخبرالسلطنه صادق نبوده و شیخ محمد خیابانی در خانه علی بادامچی یا شیخ حسن میانجی تا آخرین گلوله جنگیده و کشته شده است. احمد کسروی، هرچند جانب حکومت را گرفته بود، نتوانست از ذکر خشونت‌ها خودداری کند. او نیز نوشته است که قزاق‌ها خانه بسیاری از اعضای دولت ملی و رهبران حزب دموکرات آذربایجان را غارت کردند. (کسروی احمد، ۲۰۱۱: ۱۷۱).

محمدعلی صفوت نیز در اثر خود «داستان دوستان» درباره مرگ میرزا تقی‌خان رفعت می‌نویسد: «در قیزیل‌دیزج، و بنا بر روایتی دیگر در انزابِ منطقه ارونق، رفعت در ۳۱ سالگی، هنگامی که خبر مرگ شیخ را شنید، دست به خودکشی زد.» (صفوت محمدعلی، ۱۹۹۷: ۸۲).

اکرم رحیم‌لی (بیژه) نوشته است که خانه‌های ۳۰۰ تن از هواداران شیخ محمد خیابانی را به آتش کشیدند و سوزاندند و مخبرالسلطنه برای کسی که سر خیابانی را بیاورد، پاداش بزرگی وعده کرده بود. (رحیم‌لی (بیژه) اکرم، ۲۰۱۱: ۱۳۷) تورج آتابکی نیز نوشته است که ۵۰ دموکرات، از جمله خیابانی، به قتل رسیدند. (آتابکی تورج، ۲۰۰۲: ۷۳).

تاریخ‌نگار احمد کسروی نیز تاریخ کشته‌شدن میرزا تقی‌خان رفعت را مشخص نمی‌کند و فقط می‌نویسد که جنازه او به تبریز آورده و دفن شد.

در روزهایی که تنش میان دولت ملی و والی تازه‌منصوب‌شده بالا گرفته بود، جلیل محمدقلی‌زاده همراه خانواده‌اش، یعنی در ۷ سپتامبر ۱۹۲۰، به تبریز آمد. شیخ محمد خیابانی، با وجود بحرانی بودن اوضاع و فراوانی کارها، میرزا جلیل را پذیرفت و به او گفت که برای انتشار مجله «ملانصرالدین» کمک خواهد کرد. (محمدلی غلام، ۲۰۱۱: ۴۳).

همسر جلیل محمدقلی‌زاده، حمیده‌خانم جوانشیر، که در همان روزها در ایران بود، خاطره خود از این رویدادها را چنین نوشته است: «روز دوشنبه، ۱۰ سپتامبر، ساعت ۱۰ صبح، صدای تیراندازی در شهر شنیده شد. میرزا علکبر آمد و خبر داد که نیروهای شاه وارد شهر شده‌اند و میان آنان و دموکرات‌ها جنگ درگرفته است. شهر در آشوب بود. بازار و دکان‌ها بسته بود... تیراندازی ساعت‌به‌ساعت شدت می‌گرفت. چند گلوله با زوزه وارد خانه شد و به دیوار طبقه دوم، در اتاق منور، خورد. منور همراه خانم‌جان با وحشت به پایین دوید. میرزا جلیل بچه‌ها را در یک اتاق جمع کرده بود و نمی‌گذاشت به حیاط بروند... پشت دیوار خانه ما، دفتر روزنامه دموکرات‌ها قرار داشت. به آنجا حمله شد و در مدت کوتاهی با خاک یکسان گردید.» (جوانشیر حمیده‌خانم، ۲۰۱۱: ۲۵۲-۲۵۳).

حمیده‌خانم جوانشیر دیدارهای خود با کنسول روس در تبریز و گفت‌وگویی را که با او داشته، چنین به یاد می‌آورد: «حمیده‌خانم: یعنی هیچ راهی برای جلوگیری از همه اینها وجود ندارد؟ کنسول چنین پاسخ داد: می‌گویند تبریز خدای خاص خود و مقدسان ویژه خود را دارد. از میان برداشتن سنت‌ها و نظم کهن آن ممکن نیست. بعضی‌ها کوشیده بودند چیزهایی را تغییر دهند، اما بهای آن را با از دست دادن جان خود پرداختند.» (جوانشیر حمیده‌خانم، ۲۰۱۱: ۲۵۲-۲۵۵)»

نتیجه گیری

اگرچه ستارخان سردار ملی، ثقةالاسلام علی‌آقا، شیخ محمد خیابانی، میرزا تقی‌خان رفعت و دیگران جان خود را از دست دادند، اما کوشیدند که کهنه‌گی و نظم فرسوده را دگرگون کنند و اندیشه‌ای ماندگار و جاودانه از خود به یادگار بگذارند.

مخبرالسلطنه و نیز احمد کسروی، با اتخاذ موضعی جانبدارانه، کوشیدند رهبران دولت ملی را افرادی معرفی کنند که از ترس دست به خودکشی زده‌اند، اما در این کار کامیاب نشدند. هرچند در خاطراتی که بعدها منتشر شد، چگونگی کشته‌شدن شیخ محمد خیابانی با جزئیات آمده است، درباره مرگ میرزا تقی‌خان رفعت بررسی و روشن‌سازی دقیقی انجام نگرفته و بیشتر همان گفته‌های نادقیق و نه‌چندان باورپذیر احمد کسروی تکرار شده است.

اصلاحاتی که دولت ملی در طول ۱۵۵ روز حیات خود انجام داد و نیز گفته‌ها و نوشته‌های رهبران آن، برای همیشه در حافظه مردم نقش بست. شیخ محمد خیابانی و میرزا تقی‌خان رفعت اگرچه در راه وطن و ملت شهید شدند، اما اندیشه‌هایشان همچنان زنده است. مکتب ادبی‌ای که با عنوان «مکتب رفعت» شناخته می‌شود، تأثیری نیرومند بر ادبیات ملت‌های ساکن ایران گذاشت. حبیب ساهر، احمد خرم، تقی برزگر، یحیی میرزادانشی (یحیی آریان‌پور) و دیگران خود را از پیروان و ادامه‌دهندگان «مکتب رفعت» می‌دانند.»

Qaynaqlar

1. ASE.(1976). Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, I cild, Bakı.
2. ASE.(1986). Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, IX cild, Bakı.
3. Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı-90. (2011). "Bakı Çap Evi", Bakı.
4. Azeri Ali. (2004). Azadistan devleti ve Şeyh Muhammed Hıyabani(1918-1920), (Yayına hazırlayan Seyfeddin Altaylı), "Elila Elektronik İletişim Ajansı", Ankara.
5. Atabəyli Turac. (2002). Azərbaycan: etnik mənsubiyyəti və İranda qüdrət uğrunda mübarizə, "Təhsil" nəşriyyatı, Bakı.
6. Cavanşir Həmidə xanim.(2011). Xatirələrim, Ruscadan çevirən və nəşrə hazırlayanı: Mehriban Vəzir, "Apostroff" nəşriyyatı, Bakı.
7. Cavid Salamulla.(2011). Xiyabanini xatırlarkən, Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı-90, "Bakı Çap Evi", Bakı.
8. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası.(1983). 2-ci cild, "Elm" nəşriyyatı, Bakı, səh. 162.
9. Haşimi Məhəmməd Sərd.(2004) İran dərgi bə cəridə tarixi, birinci cıld.
10. Xiyabani Əsl Fəraməz. (2011). Şeyxin nəvəsi babası haqqında, Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı-90, "Bakı Çap Evi", Bakı.
11. Kəndli Qafar. (2011). Ş.M.Xiyabanini tədqiq edib öyrənmək mənəvi borcumuzdur, Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı-90, "Bakı Çap Evi", Bakı.
12. Kəsrəvi Əhməd. (1998).Şeyx Məhəmməd Xiyabanı üsyanı. "Mərkəz" nəşriyyatı, ilk çap, Tehran.
13. Kəsrəvi Əhməd.(2011). Xiyabani hərəkatının sonu və onun öldürülməsi, Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı-90, "Bakı Çap Evi", Bakı.
14. Qəribli İslam.(2011). Ş.M.Xiyabani hərəkatı dövründə Cənubi Azərbaycanda ədəbi mühit, Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı-90, "Bakı Çap Evi", Bakı.

15. Məmmədli Qulam.(2011). Şeyx Məhəmməd Xiyabani haqqında, Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı-90, "Bakı Çap Evi", Bakı.
16. Məmmədli Pərvanə. (2011). Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin publisistikası, Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı-90, "Bakı Çap Evi", Bakı.
17. Mirzəyeva Cəmalə.(2011). Təcəddüd qəzeti Xiyabani hərəkatının ideoloji silahı kimi, Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı-90, "Bakı Çap Evi", Bakı.
18. Məhəmməd Əli Səffət.(1997). Dastan-i Dustan, Əbu yayın evi, 1997.
19. Sərdariniya Səməd. (1377). Azərbaycan məşahirləri, ikinci çap, "Dnyal" nəşriyyatı.
20. Sərdariniya Səməd.(2010). Arazın hər iki tayında müsəlmanların soyqırımı, "Kimlik jurnalı, sayı 2, 3, 4, 5.
21. Tağıyeva Şövkət.(1990). 1920-ci il Təbriz üsyanı, Bakı.
22. Tohidi-Rüstəmova Solmaz. (2011). Kominternin Xiyabani hərəkatına münasibəti, Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı-90, "Bakı Çap Evi", Bakı.
23. Uzun Enver.(2011). Trabzonda İran məktəbi ve Azerbaycanlı Tağı Rifat(1890-1920), Trabzon üzərinə notlar, Trabzon, səh. 165-173.
24. Uzun Enver.(2017). Mirza Tagı Rıfet han, Trabzon.

Tarixi, siyasi və ədəbi-kulturoloji müstəvidə), səh.89-111.